

5. fejezet. A kinyilatkoztatás tudománya.

Teologia.

21. §. A hittudomány fogalma és köre.

Diekamp I §§ 1–3; *Bartmann* I § 1; *van Noort* De vera rel. prol. I II; *Pesch* I n. 1–7 20–29; *Scheeben* I 1–7 393–398; *Hettinger* 1–18; *Cano* XII 1; *Petavius* I prol. 1. – *Lomb* 1 dist. 1; *Thom* I 1 és a kommentátorok e helyekhez. – *C. Krieg* Enzyklopädie der theol. Wissenschaften nebst Methodenlehre ²1910; *G. Kihn* Enzyklopädie und Methodologie der Theologie 1892; Einführung in das Studium der kath. Theologie (herausg von der theol. Fakultät München) 1921; *M. d’Herbigny* La théologie du révéle 1921; *J. Bilz* Einführung in die Theologie 1935. *Rabeau*, *Schütz* a 22. §-nál.

1. A hittudomány fogalma.

A hittudomány (teologia) a *tudományjellegű hittudás* (19. § 1), vagyis a kinyilatkoztatott igazságnak hívó elfogadáson épült tudománya. Ez a meghatározás a következő mozzanatokat tartalmazza:

1. *Tárgya* (obiectum formale quod) Isten; mert minden egyéb, amit még felölel, akár igazságokban akár tényekben akár összefüggésekben, csak annyiban jöhet szóba, amennyiben Istenre vonatkoztatható («sub ratione Dei»).¹ Ezzel biztosítva van a teologia szigorú tárgyi egysége; tanításai nem úgy jelennek meg mint oldott kéve (disiecta membra), hanem mint egy központi nagy igazságnak megannyi sugara. Ez a központi igazság a megtestesülésben megjelent Isten, a szentpáli és szentjánosi teologia alapgondolata, a prófétai igehirdetés és a szentírási bölcsesség foglalata.

2. Anyaga vagyis *tartalma* (obiectum materiale) a kinyilatkoztatott igazságok. A kinyilatkoztatás magának az Istennek örök tudománya (*theologia archetypa*), melyet az emberekkel közöl. A kinyilatkoztatásnak közvetlenül adott tartalma hitigazságokban (dogmákban) ölt alakot, melyek analog, de igaz fogalmakkal magát az örök isteni tudást fejezik ki. A hittudománynak (*theologia ectypa*) föladata ezeket a dogmákat kiemelni a kinyilatkoztatás forrásaiból, igazolni kinyilatkoztatott voltukat, belőlük következtetéseket vonni, s a dogmákat és következtetéseket tudományos rendszerbe foglalni, vagyis összefüggésbe hozni egymással és az Istennel.

Mínthogy nemcsak a formális, hanem a gyökérszerű (virtuális) kinyilatkoztatások is benn vannak az Isten örök tudásában és szándékában, a hittudomány, mikor a kinyilatkoztatott tanításokból mint elvekből észelve támogatásával következtetéseket von, nem hagyja el a kinyilatkoztatás területét; és így azt lehet mondani, hogy páratlan nemes föladata az örök isteni tudásnak, a *theologia archetypa*-nak lehetőleg hű, Istenhez méltó földi mását megteremteni a *theologia ectypa*-ban.

3. *Formai elve* (obiectum formale quo), vagyis az a tudományos látószög, amelyből nézi a tárgykörébe eső összes igazságokat, tehát az a szempont, mely külön jelleget ad módszerének: az igazság, amennyiben a kinyilatkoztatásból vezethető le (*verum demonstrabile ex revelatione*). Amit ugyanis Istenről, vagy Istenre vonatkoztatva a világról, az emberről, a természetről vagy a történelemtől tárgyal, azt mind úgy igazolja a megokolást sürgető elme előtt, hogy közvetlenül vagy közvetve a kinyilatkoztatásból vezeti le.

A teologia tehát lényegesen *különbözik* a természeti istentantól (*theologia naturalis*), mely szintén Istenre vonatkozó ismereteket ölel föl, de csak olyanokat, melyek a merőben magára álló észből igazolhatók. Ugyancsak különbözik a vallástudománytól, mely többek közt Istenre

¹ *Thom* I 1, 7.

vonatkozó vallási ismereteket is tárgyal, azonban csak amennyiben azokat a vallási élményben (valláspszichológia) vagy a történetileg kifejtőző vallási életben tudja kimutatni (vallástörténet). – Ebből *következik*: 1. Nincs teológiája az olyan vallási rendszernek, mely a kinyilatkoztatást tagadja, minő pl. a liberális protestantizmus vagy a modernizmus; ezek számára csak a valláspszichológia vagy a történeti vallástudomány marad. 2. A katolikus teologia *önálló tudomány*, egészen sajátos módszerrel és jelleggel, melynek területét és főladatkörét nem sajátíthatja ki egy ú. n. vallástudomány. Ezért a tudományok köztársaságában elvi jogosultsága és hivatottsága van; kirekesztésével pótolhatatlan hiány támadna a tudományok rendszerében, és ezért gyakorlati jogosultsága van a tudományok üzemében pl. az egyetemen a külön hittudományi fakultásnak.

4. A dogmatika közvetlen *alanya* (principium formale subiectivum) a hívő elme. A magáraálló elmével nem lehet elsajátítani ennek a tudománynak sem tartalmi elveit, a dogmákat, sem formai elvét; és így lehetetlenné válik a további tudományos földolgozás; hitetlen ember nem lehet teologus, legfőljebb valláskutató tudós, akinek azonban a katolikus hittudomány sajátos tartalmának és jellegének megfogásához hiányzik a megfelelő szerve (ὄργανον ληπτικόν-ja); hasonlít a színvakhoz, aki csak fizikai módszerekkel tanulmányozza a színeket. Az egyszerű hit sem elég, mert a teologia tudományos észtevékenység (19. §). Viszont a hívő elme hite útján bekapcsolódik magának az Istennek örök tudásába, és így teológiája az Isten örök, abszolút maga-tudásának lesz emberi visszafénye: veluti quaedam impressio divinae scientiae, az isteni bölcseségnek lenyomata.¹

2. Hittudomány és dogmatika.

A dogmatika a hittudománynak egyik ága; az t. i., melynek tartalma az *elméleti* kinyilatkoztatott igazságok. A teologia pedig a kinyilatkoztatott igazságokról szóló hívő tudomány általában megszorítás nélkül. Minthogy a teológiának mind tárgya mind elve (obiectum formale quod et quo) *egy*, még pedig a magát kinyilatkoztató, dogma-állító Isten, ezért *a teologia egy tudomány, még pedig dogmatikai jelleggel*: s minthogy valamely tudomány külön jellegének megállapításánál egyedül a tárgy és formai elv külön jellege dönt, a teologia csak annyiban más tudományoktól lényegesen különböző önálló tudomány, amennyiben dogmatikai állásponton van; különben a profán vallástudományok valamelyikének vizeire evez. A dogmatika és teologia közt a különbség tehát csak az, hogy a dogmatika nem öleli föl a teologia összes anyagát, hanem csak az elméleti teológiai igazságokat.

A magában egy és egységes teologia ugyanis idő folytán *több szaktudományra* ágazott szét, melyeknek *történeti kifejlődése* főbb vonásaiban a következő képet mutatja:

a) Az *első keresztény* írók olyan korszükségletek elé voltak állítva, melyek nem kedveztek a kinyilatkoztatott igazságok rendszeres tárgyalásának. Gyakorlati szentírásmagyarázatok, pogányok elleni védő iratok, majd történeti áttekintések, részletkérdéseket tárgyzó katechézisek voltak az első idők teológiai termékei. Mikor fölmerült a rendszeres földolgozás süksége és lehetősége, akkor főként elméleti, ma a dogmatika tárgykörébe eső igazságok kerültek tárgyalásra, természetesen az akkori hit-értés állása szerint, legtöbbször gyakorlati igazságokkal átszöve, így Origenes Περί ἀρχῶν-jában, Lactantius Divinae Institutiones-ében, Jeruzsálemi sz. Ciril Katechézis-eiben, Nisszai sz. Gergely Nagy katechézisében, Szent Ágoston Enchiridion de fide, spe et caritate-jében. Cyrusi Theodoretus foglalja először rendszeresen egybe azt, amit ma a dogmatika tartalmának szoktunk meg, Epitome divinatorum decretorum-ában. Akkoriban *teológiának* nevezték az Istenről szóló kinyilatkoztatott

¹ Thom I 1, 3 ad 2.

igazságok foglatatát (de divinitate ratio seu sermo¹), szemben az *oeconomia*-val, melynek neve alá foglalták az isteni üdvötteknek, főként a megtestesülésnek tárgyalását.² A hittudomány tárgyainak ez az elhatárolása még a 12. században is járta; így pl.: Abaelardus: *Introductio in theologiam*-ja voltaképpen a Szentháromságról szóló tárgyalás.

b) A 13. században kezdték a kinyilatkoztatott igazságok egész körének tárgyalását teológiának nevezni, és hatalmas *Summa theologica*-kban mély koncepciójú rendszerbe foglalták a kinyilatkoztatás egész tartalmát; addig ugyanis főként a Szentírás fogta össze a különféle teológiai ágakat: majdnem minden hittudományos szaktermék Szentírás-magyarázatként lépett föl. Ugyancsak abban az időben gyakorlati jelentősége miatt külön vált a kánonjog és a töredelem szentségébe vágó gyakorlati kérdések tárgyalása (*summae poenitentiales*, leghíresebb Pennaforti Rajmundé † 1275; ő egy névtelen elődre támaszkodik); s ezzel előkészítették a gyakorlati jellegű dogmáknak azt a külön tárgyalását, melyet ma *theologia moralis*-nak nevezünk. Ezt a különválást elősegítette az a körülmény is, hogy Szent Tamás a *Summa*-jában, szerves beleillesztéssel ugyan, de mégis külön a *Secunda*-ban tárgyalja az erkölcsi igazságokat, és ezzel indítást adott külön «*Summa de vitiis et virtutibus*»-ok írására (első Guilelmus Peraldus † 1270 k.), és alkalmat nyújtott a 16. század óta működő kommentároknak e résznek technikai különválasztására.

c) A 16. században aztán a protestantizmus támadása szükségessé tette egyes alapkérdések külön tárgyalását, nevezetesen a hittudomány ismeretelveinek tüzetes vizsgálatát; Melchior Canus *Loci Theologici*-jében megteremtette az *alaphittudományt*. A reneszánszsal és humanizmussal föléledt történeti és történetkritikai szellem elősegítette a kinyilatkoztatás történeti begyökerzésének is behatóbb kutatását, és megteremtette a *szentírástudományt*, a *patrologiát* és a történeti teológiát. Mindazáltal a nagy 17. századi teológusok a gyakorlatban, főként Szent Tamás *Summájának* magyarázásában teljes mértékben kifejezésre juttatták a hittudomány egységének gondolatát, és nagyot alkottak a dogma spekulatív földolgozásának terén; a skolasztika örökét hűségesen ápolták, sőt tetemesen meggyarapították. De a vallásújítás szemrehányása («a katolikus tanítás letért az apostoli egyház álláspontjáról») és a fejledező általános történeti igény már a 16. század második felében kifejlesztette a hittudományos tárgyalásnak egy új módját: a hitigazságoknak a hit forrásaiból való igazolását. A hitigazságoknak ezt a történeti tárgyalását nevezték most, a 17. században *theologia dogmatica*-nak; míg a középkor örökét, a spekulatív tárgyalást *theologia scholastica* névvel különböztették meg. A 18. században a hittudomány egyetemes elhanyaglásának korában aztán végbement a tudományos üzemben az egyes hittudományi szakok teljes különválasztása, s egyben megtörtént a külső szétszakítás is: a teologia egységének és dogmatikai jellegének elhomályosításával az egész hittudományt *egymás mellé rendelt szakokra* darabolták; s teljesen egyenlőnek gondolt rangjuk és jelentőségük a tantervekben is kifejezésre jutott: valamennyi egyenlő óraszámmal helyezkedett egymás mellé. Csak a 19. század közepe után eszmélt rá a hittudomány ismét az éltető nagy hagyományokra és adta meg legalább elvben a dogmatikának az őt megillető központi helyet a hittudományok egészében.

3. A dogmatika és a teológiai szakok.

A dogmatika és a teologia mivoltából következik, s a történeti fejlődés is igazolja, hogy a dogmatika nem teológiai szak más szakok mellett, hanem az *egész hittudománynak középpontja és szíve*.

¹ August. Civ. Dei VIII 1.

² Cf. Basil. Adv. Eunom. II 3; Euseb. De ecclesiastica theol.

Amint a bölcelet az összes szaktudományok anyja, s ahány külön szaktudomány vált ki belőle, magával vitte formai elvét és problematikájának egy részét, ő maga pedig őrzi és ápolja a világi tudományok egységének gondolatát, épűgy a dogmatika a hittudomány egységének élő szimboluma és őre: valamennyi hittudományi szak belőle szakadt ki, magával vitte formai elvét, mely külön jelleget és polgárjogot biztosít nekik a tudományok köztársaságában; mindegyik magával vitt alapelvekként egy sereg dogmatikai igazságot; magában a dogmatikában azonban ottmaradt mint termékeny csíra és mint szerves rész, beleilleszkedve a hitigazságok egészébe mindaz, ami az üzemben külön tudománnyá fejlődött ki. Az egyes teológiai szakok a dogmatikai kútöböl táplálkoznak, és viszont táplálják a kútöböt. E szerint a történeti és elvi tényállás szerint *a hittudomány mai rendszere szervesen* így alakul:

1. A központi teológiai tudomány a *dogmatika*.

2. Előkészítő tudományok, mintegy a teologia előcsarnoka a szentírástudományok és az egyháztörténet,¹ mint amelyek a dogmatikának, illetőleg a kinyilatkoztatásnak forrásait tárgyalják; és az apologétika, mely a teologia formai elvét, a kinyilatkoztatásból való bizonyíthatóságot igazolja. Amennyiben ezek a szakok nemcsak előépítmények (*propylaea theologiae*), hanem belenyúlnak a szentélybe, a dogmatikától függnek, illetőleg kölcsönöznek: a szentírástudomány (*biblikum*) csak úgy lesz teologia és nem merőben irodalomtörténet, ha a kánont, az inspirációt és annak dogmatikai folyományait magáévá teszi (15. § 3). Az *egyháztörténelem* pedig csak úgy lesz külön teológiai szak és nem pusztán a profántörténetnek egy ága, ha az Egyház isteni alapítását és szervezetét, természetfölötti hivatását és vezetését elfogadja. Az *apologétika* mint áthidaló és útkészítő nem voltaképeni teológiai szak; teológiai jelleget akkor ölt, ha mint alapvető hittudomány (*theologia fundamentalis*) a kinyilatkoztatás elveinek dogmatikai igazolására vállalkozik. A dogmatikai alapon kezelt szentírásmagyarázat (*exegézis*) rokon a dogmatikával; abban különbözik tőle, hogy nem rendszeres, csak az egyik hitforrásra van formai tekintettel, s lemond az exegétikailag kibányászott anyag spekulatív földolgozásáról.

3. A dogmatika kiágazása- és gyakorlati oldalról való betetőzéseként jelenik meg a három gyakorlati teológiai szak: A teológiai erkölcs-, jog- és lelkipásztori tudomány. A teológiai erkölcstudomány (*th. moralis*) az ember természetfölötti rendeltetéséről és az e rendeltetésre való fölkészülésről szóló dogmákat alkalmazza az egyéni és társadalmi életre; ebben az irányban kiépíti, és ezzel mintegy a dogmatikának az élet felé fordult arcúlatát mutatja meg. Az *egy dogmatika* tartalmazza a dogmata fidei-t és a dogmata morum-ot és a kinyilatkoztatott igazságoknak mindkét területe egységes, dogmatikai tárgyalást követel. Útjaik csak ott válnak el, hol a morális a norma jellegű dogmákat a gyakorlat számára kezdi részletezni. Valaha a Szent Tamás példáján induló együttes tárgyalás megóvta a morálist az elsekélyesedéstől: állandóan készenlétben tartotta az erkölcsi magatartás leghatékonyabb indítékait, a természetfölötti kitekintéseket; a dogmatikát pedig szoros kapcsolatban tartotta az élettel, és ezzel megóvta a kiszáradástól. A 18. században végbevitt erőszakos szétválasztás mindkettőnek kárára vált. A 19. század aztán ismét eredményesen fölvette azokat a kísérleteket, melyeket már a 17. századi nagy hittudósok tettek a dogmának élettel való átítatására, illetőleg az aszkétikának és misztikának dogmatikai megalapozására és elevenítésére. Ma ismét energikusan és programszerűen fölhangzanak a követelések, hogy ki kell emelni a dogmák «életértékét», és viszont a misztikát és morálist a dogmára kell alapítani.² Az Egyháznak mint törvényhozó jogalanynak jellegét tárgyzó dogmák kiépítése

¹ Mint a hagyomány fönntartó tényezőinek (16. § 3) története; más szempontból úgy tekinthető, mint az Egyház összes életnyilvánulásainak története; s ennyiben összefoglaló teológiai szak.

² Lásd E. Krebs *Die Wertprobleme und ihre Behandlung in der kath. Dogmatik* 1917; *Dogma und Leben* 2 k. 1923/5; M. Rackl *Lebenskräfte im Dogma* 1922. Schütz két dolgozata a 22. §-nál.

az egyházkormányzat és egyházi törvényhozás anyagával adja az *egyházjogot*. Az Egyház apostoli és nevelői föladatát és annak természetfölötti eszközeit, a természetfölötti pedagógiát tárgyalja a *lelkipásztorság* tudománya.

Rokon ezzel a következő *osztályozás*: 1. *Történeti* szakok: biblikum és egyháztörténet; 2. *rendszeres* szakok: dogmatika és (elméleti, spekulatív) morális; 3. *gyakorlati* szakok: kazuista morális, egyházjog, pasztorális. Ez a beállítás azonban nem tünteti föl eléggé az egyes szakok szerves összefüggését és lényegesen dogmatikai jellegét.

22. §. A dogmatika tudományos jellege.

Diekamp I §§ 2 21; *Bartmann* I §§ 13 14; *Pesch* I n. 8–11 16–19 30–31 és a 19. § irodalma. – P. Schanz Ist die Theologie eine Wissenschaft? 1900.; E. Krebs Theologie und Wissenschaft nach der Lehre der Hochscholastik 1912; M. Grabmann Die Geschichte der scholastischen Methode I 1909; A. Gardeil La crédibilité et l'apologétique ²1912; La donnée révélée et la théologie ²1910; K. Eschweiler Die zwei Wege der neueren Theologie 1925; J. Rimaud Thomisme et méthode 1925; J. Engert Studien zur theol. Erkenntnislehre 1926; G. Rabeau Introduction à l'étude de la théologie 1926; Apologétique 1930; Schütz A. A hittudomány jelen fázisa és föladatai; Hittudomány és hitélet (Örség 1936 8. és 10. sz.).

1. A dogmatika módszere.

A tudományos módszernek általában három föladatot kell megoldania: útmutatást kell adnia arra, miképp lehet igazságokat találni (heurisztika), megtalált igazságokat hogyan kell igazolni (epideiktika), és az igazolt igazságokat miképp kell rendszerbe fűzni (szisztematika). Eszerint a dogmatikának is hármas módszeres föladata van:

1. A dogmatika lelő, **heurisztikai föladata** elsősorban *a)* elveit, a *dogmákat* szabatosan kiemelni a közvetlen hitszabályból, az Egyháznak tekintély jellegű élő tanításából; a «heuristica dogmatica» lelőhelye (locus-a) a tekintély jellegű egyházi tanítás; még pedig a dolog természete szerint elsősorban az ünnepélyes tévedhetetlen tanítások. Ezek között elsőbbségben fogja részesíteni a későbbi előterjesztéseket, mint amelyek a dogmafejlődésről mondtak értelmében (20. §) a kinyilatkoztatott igazságot többnyire nagyobb határozottsággal, világossággal és gazdagsággal adják elő. *b)* Aztán meg kell állapítani a hitszabályból merített igazság teológiai fokát (17. § 4; a dogmatikában a három-négy első fokkal jelzett tanításokat tételeknek = thesis szokás nevezni; a többit állításoknak, propositiones). *c)* Szabatosan meg kell határozni a tétel értelmét a hermeneutika szabályai szerint, tekintettel a hiteles előterjesztésben használt kifejezések korbeli teológiai nyelvhasználatára, a korbeli teológiai és bölcseleti irányokra, s főként az eretnek vagy téves fölfogásokra. – A dogmatikai heurisztika második föladata a *teológiai következtetések* levezetése (17. § 3. és 19. §).

2. A bizonyító, **epideiktikus föladat** minden tudománynál abban áll, hogy a maga anyagát visszavezeti a formai elvre. Minthogy a teológia formai elve a kinyilatkoztatásból való bizonyíthatóság, a dogmatikának ki kell mutatnia, hogy állításai vagy kinyilatkoztatott igazságok vagy ilyenek folyamánai. Ezért a dogmatikai epideiktika lelőhelyei a kinyilatkoztatás forrásai (teológiai tekintélyek) és a hívő tudás: auctoritas et ratio.

A teológiai tekintélyek (*auctoritates*). *a)* A *Szentírást* illetőleg a dogmatika föladata kimutatni a hitigazságokat a Szentírásból. Ezt megteheti egynehány ú. n. klasszikus helynek gondos értelmezésével is; hisz a Szentírást az egy Szentléleknek műve; tehát nyilatkozatai elvben egyenlő értékűek. Minthogy azonban a mai hitetlen vallástudomány a katolikus dogmát a hívő község vallási termékének minősíti, a szentírási dogmatikai érv külön apologétikai jelentőséghez jutott; hatékonyságát akkor fejti ki igazán, ha főként az alapgogmákat a Szentírást egész tartalmából szerves fejlődésben és összefüggésben mutatja ki a mai tudományos exegézis eredményeinek fölhasználásával és a hitetlen vallástudomány támasztotta nehézségek szemeltartásával. *b)* A *szenthagyományból* való bizonyítás is részint

a tudományos teljesség kedvéért, részint pedig a hitetlen dogmatörténet támadásainak hathatós visszaverése végett nem érheti be egy-két idézettel, hanem a hagyomány természetének és forrásainak tekintetbevételével (16. §) méltatja az egyházi mult egész tanítását, annak minden fázisában; főként az első három századot, melyet a mai egyházellenes dogmatörténet a katolikus dogma keletkezése korának mond. Ez a bizonyító eljárás követheti és rendszerint követi is a történeti egymásutánt (progresszív eljárás). Haladhat azonban visszafelé is, amennyiben visszamenőleg megmutatja, hogy az Egyház egy tanítást dogmaként vallott már akkor is, mikor az azt tagadó eretnecség keletkezett; s minthogy így az Egyház ama tanításnak elévülés címén háborítatlan birtokában volt (innen elévülési érv, *argumentum praescriptionis*¹), a bizonyítás kötelessége a tagadót terheli (in dubio melior est conditio possidentis; és: accusantis est probare). Ez az eljárás különösen akkor ajánlatos, mikor az első századok hagyománya nem világos vagy pedig gyérszavú.

A teológiai észbeli megfontolás (*ratio*). Az ész és hit viszonyáról (a 19. §-ban) mondtak után világos az ész dogmatikai szerepe: a) A csak forma szerint kinyilatkoztatott igazságra vagy csak ténybeli titkokra nézve az ész közvetlen lelőhely; miután ki vannak mutatva a kinyilatkoztatás forrásaiból, az ész a maga elveiből igazolja. b) A szoros értelemben vett titkokat így bizonyítani nem tudja; mindazáltal velük szemben is megvan a jelentős szerepe, melyet a hívő tudás köre szab meg (19. § 1).

3. A rendszerező, **szisztematikus föladat**. A dogmatika nem vállalkozhatik arra, hogy a kinyilatkoztatott igazságokat aprióris rendszerbe szervezi, mely egy anyagi alapelvből néhány definíció és axióma segítségével levezeti egész tartalmát. A dogmatika elsődleges tartalma ugyanis a kinyilatkoztatás; a kinyilatkoztatás pedig az Istennek szuverén szabad tette; tehát nem immanens dialektikával, aprióris jellegű tételek rendszereként fejtőzik ki, hanem szabad isteni tetteknek és tanításoknak folytonosságaként jelen meg. Mindazáltal itt is adva van *a rendszer lehetősége*.

Egyrészt ugyanis Isten szabad tetteit is teljes bölcsesség jellemzi; a kinyilatkoztatás mozzanatai nem ötletszerű összevisszaságban pörögnek le, hanem a tettek és tanítások, az előző és követő mozzanatok egymáshoz és egyetemes vezéreszmékhez vannak igazítva. Másrészt a kinyilatkoztatásnak van középpontja, mely egyúttal a dogmatikának is alaptárgya: Isten. A kinyilatkoztatás összes tanításai és tényei teocentrikusan helyezkednek el. Minden dogma, ha még annyira a kerületen áll is (mint pl. a búcsú dogmája), a kinyilatkoztatás fölséges isteneszméjének egy sugara, tőle kap világosságot és jelentőséget, és ezt viszont visszasugározza rá. Ilyenformán a helyes spekulatív tárgyalásban minden dogma a kinyilatkoztatás isteneszméjének és ezzel magának a kinyilatkoztatásnak apologiája. Viszont minden dogmatikai tévedés és eltérés végelemzésben az Istenről való fölfogás különbözőségében vagy tévességében gyökerez, vagy azt eredményez. Tehát a teológia azzal alkotja meg rendszerét, hogy iparkodik nyomosan megmutatni, mikép nyilvánul meg a háromszemélyű egy Isten minden kinyilatkoztatott igazság-csoportban és minden egyes hitigazságban. Más eszme vagy igazság nem alkalmas arra, hogy a dogmatika sarkcsillaga legyen; sem az emberi nem megújulásának gondolata, mint azt régiek (Hugo a S. Victore), sem az Isten országa, mint újabbak (Staudenmaier, Hirscher) megkísérlették.

A kinyilatkoztatás nagy üdvtörténeti tényeken sarkallik; s ezért az volna az ideális teológiai rendszer, melyben az üdvtörténeti egymásután födné a hitigazságok logikai egymásutánját. Ez az ideál, mely egy Bonaventurát és Szentviktori Hugót lelkesített, még messze van a megvalósítástól. Egyelőre beérjük azzal a vázlatos alaprajzzal, mely hatalmas vonásokban domborodik ki *Szent Tamás Summájának alap gondolata*ként: A kinyilatkoztatás és a róla való tudomány nem úgy mint az emberek alulról, hanem fölülről kezd az építést, az

¹ Tertul. De praescriptione haereticorum; cf. O. Bardenhewer Altkirchl. Literatur² II 405.

isteni Szentháromság. Azután leszáll a teremtéshez, melyben a lények kijönnek Istenből; utána Isten és a teremtmény összekötéséhez (a megtestesülésben) vezet el; ez a metafizikai istenközösség pedig föltételezi és megvalósítja (az Egyház helyettesítő tevékenysége útján) a teremtményeknek a bűn után Istenhez való visszatérését (a megszentelésben) és végső egyesülését (a végső dolgokban). Eszerint a dogmatika *témái*: 1. Isten; 2. teremtés; 3. megváltás; 4. megszentelés: *a)* kegyelem, *b)* Egyház, *c)* szentségek által; 5. a végső dolgok. Az egészet bevezeti a dogmatikai elvek rendszere, a kinyilatkoztatás elmélete, és így nyolc értekezésben teljes a dogmatika rendszere.

A dogmatikának az összes itt vázolt módszeres szempontok és követelések lehető teljes érvényesítésére kell törekednie; sőt meg kell toldania: Mikor a dogmák gazdag tartalmát minden oldalról kidolgozza, eo ipso kimutatja mély vallási jelentőségüket is, vagyis az aszkétikai és misztikai élet számára való hatékonyságukat, és nem áttolja forma szerint is kiemelni a dogma életértékét; s ezáltal ismét úgy mint a szent hajdan legkiválóbb képviselőiben (Anzelm, Bonaventura, Tamás, a Viktorinusok) iparkodik *Theologia mentis et cordis* lenni.

A történet folyamán a kortörténeti helyzetekben adott teológiai feladatok és tudományos ideálok szellemében hol az egyik, hol a másik módszerei szempont nyomult előtérbe, anélkül azonban, hogy teljesen háttérbe szorította volna a többi. Így főként a ratio theologicát műveli a spekulatív teológia vagy *skolasztika*; a dogmát a hit forrásaiból igazolja a *pozitív* teológia; a kortörténeti tévedésekkel szembeszáll a kontroverziás teológia, a th. *polemica*.

2. A dogmatika tudományos jellege.

A dogmatika arra vállalkozik, hogy az igazságra szomjas elmét egyenest az igazság ősforrásához vezeti; és mégis azt kell hallania a liberális protestánsok és más racionalisták szájából, hogy a dogmatika nem tudomány. «A tudománynak *világosság, szabadság, élet* kell; a dogmatikában azonban nincs világosság, hanem vak hit, mert állításai nem nyilvánvalók, hanem ellenkezőleg, a józan ész megszegyenítése; kutatásában és üzemében nincs szabadság, hanem megföljebbtezhetetlen tekintély kötött marsrutával bocsátja útjára; nincs új ismereteket szülő termékenység, nincs benne haladás, hanem csak kész tételek lélektelen följújítása.» Nem egy katolikus tudóst is megingatott ez a tudományos rártartás. Ezek magukévá tették a 19. század egyoldalú tudományos eszményét, és hajlandók voltak engedni, hogy a dogmatikából merő retorika, épületes olvasmány vagy pszichológia legyen; hamar készek voltak a teológiai módszert fölcserélni a vallástörténetivel vagy pszichologiaival, és a dogmára nézve beérni életértékük kimutatásával, vagy James pragmatizmusa vagy a modernista szimbolizmus illetőleg moralizmus («dogmatisme morale»: úgy viselkedni, mintha pl. Krisztus jelen volna az Oltáriszentségben) értelmében, Kant követelése szerint: a vallási tételek a gyakorlati észnek, az erkölcsi életnek posztulátumai.

Ezzel szemben az elfogulatlan katolikus tudósok kitartanak a dogmatika tudományos jellege és a teológiai módszer tudományos jogosultsága mellett. Hisz a dogmatikának elsődleges tárgya az a kinyilatkoztatás, melynek kezdetén ott áll mint forrás és elv, mint kinyilatkoztató és kinyilatkoztatás a Logos, az örök Bölcsesség; s ennek megnyilatkozása csak logicum lehet. S a kinyilatkoztatás utolsó szava az a remény, hogy a teljes igazságot áhító lélek valaha megtér létének és ismereteinek forrásához; ugyanaz a Λόγος, ki az üdv kezdetén mint örök Alfa fölragyogott az értelem előtt, az idők végén mint Omega úgy tárja föl Istent a hűséges lélek előtt, amint van. Tehát a *kinyilatkoztatás* gyökerében észszerű; és így az észszerű igényeket kielégítő, azaz *tudományos tárgyalásnak elvben hozzáférhető*. Ennek a ténynek csattanós történeti bizonyossága, hogy valaha a teológia, mely akkor csakis «dogmatikai» módszerrel dolgozott, volt az a «mundus», melyen fölépült a tudománynak ma is legjelentősebb szerve, az egyetem. Ez a középkori dogmatikai teológia talajából kinőtt

egyetem ma is képes vállalni hordozni korunknak annyi kényes tudományos igényét; és alig van ma kultúrbölcselet, aki ne sírná vissza azt a tiszta tudományos idealizmust, mely éltette a hittudományon nevelődő középkori tudományt. Ezért a dogmatika teljes joggal visszautasítja a tudománytalanság vádját.

1. Az első kifogás így hangzik: Nem mehet tudományszámba, ami anyagába *nem tud logikai nyilvánvalóságot* belevinni; a dogmákat jórészt maga a hittudomány titkokként állítja oda; ezekről tudományt akarni belső ellenmondás. – *Felelet.* A hittudományban nemcsak titkok vannak, hanem ézigazságok is, melyeket a teológia ép úgy nyilvánvalóságra emelhet, mint a bölcselet. A hittitkokra nézve sem kell lemondani minden nyilvánvalósági követelményről: A titokba nem látok ugyan bele; de ha tudom, hogy Isten szava, akkor elfogadása észszerű. S ez a *külső nyilvánvalóság* az elvekre nézve elég; a legtöbb világi tudomány sem tudja teljes evidenciára emelni elveit; még a racionális tudományok (matematika, mechanika) is definíciókból és axiómákból indulnak ki; a történeti tudományok pedig egész sereg logikába nem oldható ténnyel és összefüggéssel állnak szemben. Egyébként a hittitkoknak tartalma sem egészen hozzáférhetetlen az észnek. S ma a világi tudományokban is kezd fölülkerekedni az a meggyőződés, hogy a valóság épen a legmélyebb mivoltában mindig rejteget egy «irracionális» elemet, mely nem hozzáférhető a logikai elemzésnek, hanem csak az intuíciónak vagy a megélésnek.

2. A teológiai s nevezetesen a dogmatikai tevékenység *nem szabad*; útjában és eredményeiben kötve van az egyházi tekintélyhez. – *Felelet.* A szabadság *nem abszolút jó*. A szabadság minden életnyilvánulás számára csak forma, melynek értéke a tartalmától függ. A jelentősebb kérdés nem az: szabad-e valaki, hanem: mire használja a szabadságát. A tudományos tevékenység tartalmi jelentősége abban van, hogy az *igazságot* keresi. Mikép tud megfelelni ennek a föladatának, ezen dől el az értéke. Ez a föladat és cél már magában kikapcsolhatatlanul két megkötést jelent minden tudomány számára: 1. az igazságkeresés föladata nem oldható meg a logikai törvények megtartása nélkül; 2. az igazságnak tartozunk azzal, hogy komolyan vegyük: az egyszer megismert igazság elismerése kötelez a további kutatásban. Ez a dogmatikusnak is a megkötöttsége. Megismerte, hogy a tanító Egyház előterjesztése födi a kinyilatkoztatást, mely föltétlen igazság; tehát az igazság iránti hódolat kötelezi arra, hogy ezt a megismert igazságot minden további kutatásban irányítónak ismerje el. De ez voltaképpen nem is megkötése a szabadságnak. Hisz a szabadságnak mélyebb fogalma ez: Mindent a maga mivolta szerint értékelni, menten minden idegen szemponttól és indítéktól (644. lap). Már pedig az igazságot vallani az igazságért, minden mellétekintet nélkül, olyan program, melyet a hittudós is magáénak vall; sőt több joggal, mint bárminő más tudós. Hisz az az igazság, mely őt megköti, az Istennek, az élet és szabadság Istenének igazsága. Ha ennek emberi képviselője nem mindig éri el az eszményt, és ennek következtében itt-ott támadnak nehézségek, ilyenek nincsenek kizárva a világi tudományok üzemében sem.¹

3. A dogmatikában nincs helye új igazságok megtalálásának, és ennél fogva *nincs haladás*, és nincs tere az önállóságnak. Egész anyaga készen van adva; minden dogma egy kimúlt gondolattevékenységnek sírköve. – *Felelet.* A dogmatika csakugyan nincs abban a helyzetben, hogy elvein, a dogmákon változtasson. Ezekre nézve a föladata az igazolás. Ettől azonban még nem szűnik meg tudomány lenni; mert hisz akkor a tudomány jellegét el kellene vitatni a történelemtől és jogtól is, és általában az igazoló tudományoktól. De ha az elvei mindjárt adva is vannak, benne mégis a kutatásnak és *föltalálásnak* kimeríthetetlen területe kínálkozik: egyre jobban kifejteni a dogma tartalmát, nevezetesen teológiai konkluziókban; az egyes dogmát más hit- vagy ézigazságokkal vonatkozásba hozni, a dogmák adta új problémáknak

¹ Cf. Donat A tudomány szabadsága (ford. a budapesti növendékpapság) 1913; J. Mausbach Die Kirche und die moderne Kultur 1912 (II 5). Cf. Aug. Gen. lit. I 18, 37.

szemébe nézni, a heurisztikai és epideiktikai területen mélyebbre ásni. Különben a *haladás lehetősége* magában a dogmatika elsődleges anyagában is biztosítva van: a dogmafejlődés jelenti a dogmatika fejlődését is. Továbbá a tudományos igények és ideálok mélyülése és a mindenkor apoloiai és apostoli föladatak a dogmatikust is energikus együttműködésre hívják föl. Egy tekintet a dogmatika történetére a tény közvetlenségével is rávilágít arra a kérdésre, vajjon nem haladás állomásait jelzik-e ezek a nevek: Origenes, Ágoston, Anzelm, Tamás, Scotus, Suarez, Gotti, Scheeben?

A dogmatika tehát tudomány; sőt a *legkiválóbb tudomány*. Mert a) *tárgya* minden kutatásnak legméltóbb tárgya és célja, az észnek és szívnek középpontja és réve: Isten. b) *Biztossága* a legszilárdabb. Hisz a hittudomány a kinyilatkoztatás értelmi földolgozása; a kinyilatkoztatás pedig magának az Istennek tudománya; tehát a róla szóló tudomány osztozik biztossági jellegében. Ezért c) *gyümölcse* is a legértékesebb: Isten behatóbb ismerete.

A teológia a művelésében és eredményében mindenesetre híjával van annak a színességnek, változatosságnak és mozgalmasságnak, melyet a világi tudományok nyújtanak. Hisz a teremtés prizma térbe és időbe, a természet és történelem sokszínű spektrumába bontja szét azt a teremtő gondolatot, mely ősforrásában, az Istenben egy és egységes; s a teremtetett sokféleséget Isten örök tiszta egységében fogni föl, az érzéklésbe rögzített szellemünknek fárasztó; de az erőfeszítéssel elért magaslatról a hívő elme biztos szemmel tekint le a teremtés tarka világára; az idő és tér jelenségeinek helyes megítélése csak az örök egységes szempontok szerint lehetséges. S ezért, ha az Istenről szóló tudomány nem is nyújt káprázatos eredményeket, mégis kíváncsabb minden másnál: «A legfőbb dolgok legcsekélyebb ismerete is kíváncsabb, mint a csekély dolgokról való még oly beható ismeret».¹ És ugyanezért megadja a léleknek azt a megnyugvást, melyet a révbejutás biztosít. Ez a teológiának és elsősorban a dogmatikának elsőbbsége minden más tudománnyal szemben: tárgya, forrása, eredménye az Isten: *theologia Deum docet, a Deo docetur et ad Deum ducit*.²

A dogmatika tartalmának fölsége és föladatának súlyossága *művelőjével szemben* nem csekély szellemi és erkölcsi igényeket támaszt. A dogmatikusnak a *hiten* kívül, mely nélkül lehet valaki valláshistorikus és valláspszichologus, de nem dogmatikus, mindenképp arra az elmebeli *alázatra* és imádságos, kegyeletes lelkületre van szüksége, mely állandóan tudatában van az emberi elme téveteiségének és korlátoltságának egyfelől, a tárgy nagyságának másfelől. Ezért önmagából teljesen kilépve, minden személyes makacsságtól, egyoldalúságtól és megkedvelt balítélettől megtisztulva, érzékeny-lemez ként tárul meg a kinyilatkoztató Istennek, foghyatatlan tanulékonyossággal áll szemben a kinyilatkoztatás forrásaival és a tanító egyházzal; ami nem hitigazság, hanem tudományos nézet, abban mindig kész tanulásra és revízióra, akár a hivatalos tanító Egyház útmutatásai (s nemcsak kifejezett tanításai) szerint, akár a szent hajdan nagyjainak nyomdokain, akár a korbéli hittudósok színe előtt. Ezzel az alázattal azonban odaadó *áldozatos munkásságot* és megingathatatlan lelkiismeretességet köt össze. Ha az Isten kegyes volt tanítást adni, erre a viszonzás az ember részéről csak a teljesen magafeledő, semmi áldozattól vissza nem riadó odaadás lehet, mely az isteni igazságot az eredetéhez, tartalmához és hivatásához mért erőfeszítéssel igyekszik földolgozni. Ezért nem vet meg semmi kínálkozó alkalmat és szempontot, mely a kinyilatkoztatott igazság méltóbb fölfogására vezethet, abban a tudatban, hogy nincs emberi igyekezet, sem hittudós, sem kor, sem irányzat vagy iskola, mely kimerítő tudományos kifejezést adhatna a kinyilatkoztatás tartalmának. Ebben a munkában nem felejtí, hogy a legjelentősebb kérdésekben tőle kér tanácsot a tétova hívő és vár sokszor vótumot a tanító Egyház. Ezért kínos pontossággal és

¹ Aristot. De animal. 1, 5 ap. Thom I 1, 5 ad 1; cf. Gent. I 5; Ver 14, 2.

² Auguszt. Civ. Dei VIII 1. Ép ezért arra is alkalmas, sőt egyedül alkalmas, hogy az összes tudományok gyújtópontja és koronája legyen. Aug. Ep. 137, 5, 17; Bonavent. Reductio artium ad theologiam.

lelkiismeretességgel törekszik különbséget tenni isteni igazság és emberi igyekezet közt és lesz rá gondja, hogy ne bontson föl egyet is a legkisebb parancsok közül, de arra is, hogy ne adjon követ kenyér helyett (v. h. 19. § 4).

3. Az apologétika módszere.

Az apologétika (ἀπολογία = védekezem) ezzel a névvel és sajátos föladatával a 19. század folyamán alakult ki külön hittudományi szakká, miután a szorosan vett hitvédelmi föladat már a 2. század óta minden korban megteremtette a maga időszerű alkotásait (lásd 23. §). Ez a szak *két arculatot mutat*.

Az egyiket akkor öltötte, mikor bizonyos általános és *alapvető* hittudományos anyagok, elsősorban a hit forrásaira és a hitszabályra vonatkozók mintegy bevezetéskép a hittudomány élére kerültek, theologia fundamentalis, generalis, vagy dogmatica generalis címén. Egyike az első ilyenmű munkáknak volt Melchior Cano OP híres műve: De locis theologicis 1563 (*loci* = teológiai helyek: amiből teológiai ismereteket lehet meríteni; ezek szerinte a Szentírás, hagyomány, katolikus Egyház, zsinatok, római egyház, atyák, skolasztikusok, józanész, bölcsélet, történelem). Ezek az alapvető és bevezető anyagok lassanként a kinyilatkoztatás észszerű igazolásának jellegét öltötték, és kialakult ennek a tudománynak másik arculata és lett belőle *apologétika* (az idevágó anyagot először foglalta rendszeres egységbe M. Gerbert OB: Demonstratio verae religionis veraeque ecclesiae contra quasvis falsas 1760). Ez az új tudomány arra vállalkozott, hogy a bölcsélet és történettudomány alapján szigorúan tudományos módszerrel bizonyítsa: Aki a bölcsélet és történet tudományos megállapításaiival nem akar ellentétbe jutni, annak el kell fogadni az Egyház előterjesztését. Mint ilyen sajátos jellegű tudomány, mint közvetítő a világi és a hittudomány között, mint a hittudománynak mintegy pitvara, az apologétika először a németeknél jelenik meg, J. S. Drey: Die Apologetik als wissenschaftliche Nachweisung des Christentums in seiner Erscheinung 3 k. 1844/47 c. műben.

Az itt megjelölt program azonban ezt az ifjú tudományt a 19. század vége felé odasodorta, hogy egyre több szaktudományos, kivált természettudományos, történeti és kritikai anyagot volt kénytelen a körébe vonni, és lassan a tudományok enciklopédiájává dagadt. Mikor aztán a liberális 19. századi tudománnyal folytatott mérközése során lassan világossá vált, hogy a hitetleneket nem győzi meg és a kételkedő hívőket nem nyugtatja meg, *kérdéssé vált egész léte*. Az első reakció volt az immanens apologétika (6. § 3). Ennek teológiai pontatlanságai, valamint a modernizmus elsiklásai nem kis mértékben járultak hozzá, hogy az utolsó emberöltő ennek a tudománynak tárgyát, módszeres szempontját és célkitűzését tüzetes vizsgálat tárgyává tette. Főként Gardeil, Poulpique, Garrigou-Lagrange, Rabeau, K. Adam, Eschweiler, Engert munkálatai után a kérdés ma tisztázottnak tekinthető. Eszerint

Az apologétika szigorúan hittudományos szak, melynek szabatosan ez a föladata: tudományosan igazolni, hogy a mi hívésünk észszerű hódolat. Vagyis az apologétika nem a hitetlenek megtérítésére és a kételkedők megnyugtatóására vállalkozó tudomány, hanem az élő hitnek tudományos öntanusága. Ép ezért *alanyi elve*, miként a hittudománynak általában, a hittől megvilágított értelem, *közvetlen tárgya* (obiectum formale quod) az, ami kinyilatkoztatás alapján hit tárgya lehet (credibile ex revelatione), sajátos tudományos szempontja (obiectum formale quo) ennek a hihetőnek tudományos igazolhatósága (demonstrabile τοῦ credibilis), tartalma pedig a kinyilatkoztatás kritériumai és azok alkalmazása. Így az apologétika a hittudományhoz tartozik és elsősorban arra van hivatva, hogy a hívőnek megmutassa hívése észszerűségét. Minthogy evégből tárgyi jellegű és tudományos értékű gondolatmeneteket vonultat föl, magábanvéve a hitetlen előtt is igazolja a katolikus hívés észszerűségét, és így alkalmas arra, hogy neki is készítse a hit útját. A hit elemzése azonban azt mutatja, hogy a hit felé tapogatózó elme ezen a főúton kívül számos

más, mellékúton is eljuthat a hihetőség és hitkötelezettség ítéletéhez; sőt a történelem és élet tanúsága szerint ez a gyakoribb eset. Minthogy ezek a mellékutak is hozzáférhetők tudományos földolgozásnak, a rendszeres, «lényegi» *apologétika* mellett számos másodlagos «mellék»-*apologétika* is lehetséges; egy közülök az immanencia apologétikája, mely tehát csak akkor hibáz, ha «az» apologétika akar lenni.

Az apologétikától lényegesen különbözik az *apologia*. Ennek hivatása elutasítani azokat a nehézségeket, melyek fölvonulnak az Egyház tanítása, élete, tettei, intézményei ellen, akár most, akár a múltban. Ilyenformán egy vegyes jellegű műfaj keletkezik, melyben hittudományi és világi tudományos anyagok és módszerek mellett retorikai mozzanatok is visznek szerepet, és amelynek korok, helyzetek, áramlatok, szükségletek szerint kell változtatnia tartalmát és hangját.

4. A dogmatika tanulmányozásának segédeszközei.

Minthogy a dogmatika gyűjtőmedencéjében futnak össze a teológiai kutatás összes szálai, a dogmatika tudományos művelésének segédeszközeit a teológiának csaknem egész területéről kell összeszedni.

1. Az egyházi előterjesztés tudományos forrásai.

a) *Hitvallások* (szimbolika). *Kiadások*: A. Hahn Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der alten Kirche 1842 ³1897; Ph. Schaff Bibliotheca symbolica eccl. universalis: The Creeds of Christendom with a History and Critical Notes 3 k. ⁴1884; J. T. Müller Die symbolischen Bücher der evangelisch-lutherischen Kirche ¹²1928. J. Michalcescu Die Bekenntnisse und die wichtigsten Glaubenszeugnisse der griechisch-orientalischen Kirche 1904; C. Fabricius Corpus Confessionum 1928 kk.; C. du Plessis d'Argentré Collectio iudiciorum de novis erroribus qui ab initio s. 7. usque ad a. 1713 in ecclesia proscripti sunt et notati 3 k. 1724. – *Földolgozások*: F. Kattenbusch Lehrbuch der vergleichenden Konfessionskunde 2 k. 1892; J. A. Möhler Symbolik (Darstellung der Gegensätze der Katholiken und Protestanten) 1832 ⁷1909; A. Palmieri Theologia dogmatica orthodoxa (ecclesiae graeco-russicae) 1911; M. Jugie Theologia dogmatica Christianorum orientalium 5 k. 1926/35. *Egyháztörténetek*: Funk–Bihlmeyer Lebrb. d. Kirchengesch. 3 k. ¹⁰1936 kk.; A. Fliche et V. Martin Histoire de l'Église 20 k. 1935 kk.

b) *Zsinatok. Határozatok és tények*: Ph. Labbe et G. Cossart Sacrosancta Concilia 17 k. 1674; J. Harduin Acta conciliorum et epistolae decretales ac constitutiones summorum Pontificum ab a. 34 usque ad a. 1714 12 k. 1715; J. D. Mansi Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio (1439-ig) 31 k. 1759–98; új kiadás 1902-ig menő folytatással 53 k. 1901/27; Collectio *Lacensis* (az újabb zsinatok 1682-től) 7 k. 1870/90; Ehes, Merkle etc. Concilium *Tridentinum* (12 kötetben teljes) 1901 óta. – *Földolgozások*: C. J. Hefele (Knöpfler és Hergenröther) Konziliengesch. 9 k. 1855–90; francia fordítás (jelentős hozzáadásokkal, javításokkal, folytatásokkal): H. Leclercq 1907/31; Sforza Pallavicini Storia del Conc. di Trento 3 k. 1652 kk.; Th. Granderath Gesch. des vatikanischen Konzils 3 k. 1903–06; C. Butler The Vatican Council 1930. c) *Pápai tanítások*. *Bullarium Romanum* C. Coquelines kiadásában 28 rész 1733/58 (1740-ig; folytatták Barberi, Spetia és Segreti 25 kötetben 1857/72 és 1885); *Regesta Pontificum* ed. Ph. Jaffé (1198-ig) 1851; folyt. A. Potthast 1304-ig 1874/5; Rodenberg *Epistolae RR. Pontificum* 3 k. 1887/94. – A rendes dogmatikai kézi használat számára a jelentős egyházi tanításokat kitűnően összefoglalja H. Denzinger *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum* 20. kiad. ed. J. B. Umberg 1932.

2. A Szentírás tanulmányozása.

a) *Kiadások*: Biblia Hebraica ed. R. Kittel ²1913; The Old Testament in Greek according to the Septuagint by H. B. Swete Cambridge ³1909; Novum Testamentum Graece H. J. Vogels

1920; graece et latine ed. A. Merk ⁴1936; Biblia S. Vulgatae ed. M. Hetzenauer 1906, iskolai kiad. 1914. – b) *Kommentárok*: Cornely, Hummelauer, Knabenbauer etc. Cursus S. Scripturae (még néhány kötet hiányzik); Exegetisches Handb. zu dem A. Testament Nickel szerkesztésében (megj. 12. k.) F. Feldmann u. H. Herkenne Die h. Schrift des A. Testaments 1923 óta; Die h. Schrift des N. Test. übersetzt und erklärt Tillmann szerkesztésében 1919 (mindkettő Bonn, Hanstein; igen jók). – c) *Dictionnaire de la Bible* 1895 óta F. Vigouroux szerk.; *Hagen Lexicon Biblicum* 3 k. 1905/11; *Revue Biblique* 1892 óta; *Biblische Zeitschrift* 1903 óta; *Biblische Zeitfragen* 1908 óta. L. Fonck Documenta ad Pontificiam Commissionem de re biblica spectantia 1915.

3. A szenthagyomány tanulmányozása.

a) *Szentatyák. Kiadások*: A maurinusok (Mabillon, Maran, Montfaucon, Ruinart etc.) folio kiadásai 1620 óta; Migne (1875) Patrologiae cursus completus: Series latina (III. Incég: 1216) 218 és 3 index-kötet, Series Graeca (1439-ig) 161 k. (index Cavallero-tól 1912). Migne kiadásai az addig megjelent legjobb kiadásoknak nem mindig hibátlan lenyomatai voltak. A szövegkritikai kiadás követelményeinek általában kitűnően eleget tesznek, de csak filológiai szempontoknak hódolnak: Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, a berlini akadémia kiadásában 1897 óta, eddig 29 k.; Corpus Scriptorum eccl. latinorum, a bécsi akadémia kiadása 1866 óta, eddig 68 kötet. A keleti írók: Assemani Bibliotheca orientalis 4 k. 1719–28. Az azóta meggyűlt anyagot jó kiadásban adja: Patrologia Orientalis Graffin és Nau szerk.; Chabot, Guidi stb. kiadásában Corpus Scriptorum Christianorum orientalium (négy sorozatban: szír, kopt, arab és etiops); mindkettő Párisban 1903 óta latin fordításokkal. – Iskolai és magánhasználatra alkalmas kisebb és olcsóbb kiadások: Hurter Ss. Patrum opuscula selecta 1864 óta 54 k. (csak latin szövegek); G. Rauschen Florilegium patristicum 1904 óta; Vizzini Bibliotheca ss. Patrum theologiae tyronibus et universo clero accommodata Roma 1901 óta; Cambridge Patristic Texts 1899 óta; P. Universitas Gregoriana Textus et documenta. Series theologica 1932 óta.

A dogmatikailag legjelentősebb helyeket a most elérhető legjobb szövegekben kézi használatra Denzinger Enchiridionjának mintájára jól összefoglalja M. J. Rouet de Journal Enchiridion Patristicum ⁹1932. A szentatyák legkiválóbb műveit mintaszerű fordításokban tartalmazza a Kösel-féle Bibliothek der Kirchenväter 2. kiadás 61 kötetben 1911/28 Bardenhewer, Weymann és Schermann szerkesztésében; második sorozat 17 kötetben 1932 óta. – A nagy teológusok legtöbbjét a 19. század második felében (nem mindig hibátlan szövegekkel) kiadta Vivés Párisban. A ferencendi nagy hittudósokat mintaszerűen kiadják szerzetestársaik Quaracchi-ban (megj. Bonaventura és Halensis); olcsó kis kiadásban: Bonaventura Tria opuscula (Breviloquium, Itinerarium, Reductio).

Földolgozások. Patrologiák: O. Bardenhewer: Gesch. der altkirchlichen Literatur 5 k. 1912/32; Kihn Patrol. 2 k. 1904–1908 (jó tartalmak); Zubriczky A. Ókeresztény irodalomtörténet I 1904; G. Rauschen – Altaner Patrologie ¹¹1932; J. Tixeront Précis de Patr. ³1919. *Dogmatörténetek*: Petavius De theologicis dogmatibus 1643–50; Thomassinus Dogmata theologica 1680–89; Schwane Dogmengeschichte 4 k. ²1892 kk.; Tixeront Histoire des dogmes 3 k. ⁵1909 kk. Harnack, Seeberg és Loofs protestánsok dogmatörténeti nagy erudíciójuk mellett is tele vannak történeti konstrukciókkal (a későbbi hittudósokra nézve l. 23. §). – Vállalatok és folyóiratok: Ehrhardt és Kirsch Forschungen zur christlichen Literatur und Dogmengeschichte 1900 óta; Gebhardt és Harnack Texte und Untersuchungen zur Gesch. der altchristl. Lit. 1882 óta; Revue de l'Histoire Ecclesiastique, Franziskanische Studien.

b) Az emlékek hagyományának forrásai (traditio monumentalis). J. B. De Rossi Inscriptiones christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores 2 k. 1861/1888; nova series ed. A. Silvagni I 1922; E. Le Blant Inscriptions chrétiennes de la Gaule 3 k. 1856/92; új kiad. 1923; Ae. Hübner Inscr. Hispaniae christ. 1871/1900; Inscr. Britanniae christ. 1876; F. X. Kraus Die christl. Inschriften der Rheinlande 1890/94; E. Diehl Inscriptiones latinae

christianae veteres 3 vol. 1924/31. – Th. *Ruinart* Acta primorum martyrum sincera 1689; *Knopf* Ausgewählte Martyrerakten ³1913. – E. *Renaudot* Collectio liturgiarum Orientalium 2 k. 1716; *Martène* De antiquis Ecclesiae ritibus 1700/02; I. A. *Assemani* Codex liturgicus Ecclesiae universae 13 k. 1749/66; A. *Denzinger* Ritus orientalium 2 k. 1863/4; F. E. Brightman Liturgies Eastern and Western I 1896; F. *Cabrol* et H. Leclercq Monumenta Ecclesiae liturgica; Liturgische Quellen *Mohlberg* – *Rücker* szerkesztésében. – *Kellner* Heortologie ²1906; N. *Nilles* Kalendarium manuale utriusq. Eccl. orientalis et occidentalis 2 k. ²1896/7; K. M. *Kaufmann* Handb. d. christl. Archaeologie ³1922; Handb. der altchristl. Epigraphik 1917; F. *Cabrol* Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie 1903 óta. F. *Piper* Einleitung in die monumentale Theologie 1867.

4. A **bölcsélet** tanulmányozása. *Szent Tamás* kommentárjai Aristoteleshez, két Summája és a Quaestiones disputatae a keresztény bölcséletnek örök kincseshányója; *Joannes a S. Thoma* Cursus philosophicus 1638; *Suarez* Disputationes metaphysicae 1597; *Kleutgen* Philosophiae der Vorzeit 2 k. 1878. Az *újskolasztikus tankönyvek*, minők a Philosophia Lacensis, Gredt, Gutberlet, Donat stb. könyvei; a *louvain-i* «Institut Supérieur de Philosophie» tanáraitól kiadott Cours de Philosophie és Traité élémentaire de ph.; J. *Geyser* (Grundlegung der Logik und Erkenntnislehre, stb.), O. *Willmann* (Gesch. des Idealismus), J. *Maritain* (Les degrés du savoir; Éléments de philosophie); *Schütz* A. A bölcsélet elemei *Szent Tamás* alapján 1927; a *Köselnél* 1921/34 megjelenő Philosophische Handbibliothek. *Folyóiratok*: Revue Néo-scholastique; Philosophisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft; Rivista Neo-tomistica; Divus Thomas (előbb a Jahrbuch für Philosophie und spekulative Theologie külön is); Revue Thomiste.

5. **Általános hittudományi** tanulmányi eszközök. *Folyóiratok*: Theologie und Glaube, Theologische Quartalschrift, Zeitschrift für Theologie (Innsbruck), Katholik, Scholastik, Wissenschaft u. Weisheit (ferences); Revue internationale de théologie, Revue du Clergé français, Revue des sciences philos. et théologiques; Rivista storico-critica delle scienze theologiche, Journal of Theological Studies. – *Lexikonok*: M. *Buchberger* Lexikon für Theologie u. Kirche 2. kiad. 10 k. 1930 óta (kitűnő); *Wetzer–Welte* Kirchenlexikon 13 k. ²1882/1901. *Vacandard–Mangenot* Dictionnaire de théologie catholique 1909 óta; *D'Alès* Dict. de l'apologétique de la foi catholique 1909 óta (ez a kettő a legjobb, amit e nemből a teológiai irodalom teremt). *The Catholic Encyclopedia* New-York 1907 óta. A liberális protestáns teológia mai állását híven föltűnteti a *Realenzyklopädie* für prot. Theol. und Kirche 24 k. 3. kiad. 1896 kk. Hauck szerkesztésében; a vallástörténeti protestáns teológia foglalata a Schiele szerkesztette *Religion in Geschichte und Gegenwart* 5 k. ²1927/31.

6. A **dogmatika rendszérének** tanulmányozására szolgálnak a) a nagy dogmatikus szentatyák *Gregorius Nyssenus*, *Cyrrillus Alexandrinus*, *Augustinus*. b) A nagy középkori teológusok: *Anselmus*, *Thomas*, *Hugo a s. Victore*, *Alexander Halensis*, *Bonaventura*, *Scotus*. c) A Tridentinum utáni nagy dogmatikusok: *Bellarminus*, *Pázmány*, *Joannes a s. Thoma*, *Suarez*, *Lessius*, *Bañez*, *Ripalda*, *Ruiz*, *Salmanticenses*. d) A klasszikus kompendium-írók: *Gotti*, *Gonet*, *Billuart*, *Wirceburgenses*, *J. Berti*, *Frassen* (mindezekre nézve l. 23. §). e) A 19. századi nagy dogmatikusok: *Kleutgen* Theologie der Vorzeit 5 k. 1867 kk.; *Franzelin*, D. *Palmieri*, *Billot* tractatusai; J. B. *Heinrich* Dogmatische Theologie 10 k. (a 7. k.-tól kezdve Gutberlet) 1881 kk.; M. J. *Scheeben* Handbuch der kath. Dogmatik I–III 1873–88 (IV Atzberger-től), *Mysterien des Christentums* 1864. Új kiadás 1931.

Első bevezetésre szolgáló jeles **tankönyvek**: F. *Diekamp* Kath. Dogmatik nach den Grundsätzen des h. Thomas 3 k. ⁶1930 kk.; latinul: Theologiae dogm. manuale 4 vol 1933/6 ed. Desclée); (tomista, világos; spekulatív és pozitív tartalmában egyaránt jeles); B. *Bartmann* Lehrbuch der Dogmatik 2 k. ⁸1932 k.; (a pozitív anyagban utól nem ért gazdagság és megbízhatóság); *Pohle–Gierens* Lehrb. der Dogm. 3 k. ⁸1936 kk. (világos dispozició és könnyű kifejtés; molinista); G. *van Noort* Tractatus (De fontibus revelationis nec non de fide

div., De vera religione, De eccl. Christi, De Deo uno et trino, De Deo creatore, De Deo redemptore, De gratia Christi, De sacramentis) ⁵1929 kk. (világos, tartalmában a kor színvonalán, a vitás kérdésekben higgadt és körültekintő); Chr. *Pesch* Praelectiones dogmaticae 9 k. 1919 kk. (molinista, világos és szolid); H. *Hurter* Theol. dogm. compendium 3 k. ¹²1908 (jó szerkezet; sok patr. anyag); J. B. *Katschthaler* Katolikus ágazatos hittan (ford. Kiss J.) 6 k. 1896–8; P. *Minges* Compendium theologicum 3 k. 1901 k. (skotista); L. *Lercher* Institut. theol. dogm. 4 k. ²1933 kk.; A. *Tanqueray* Synopsis theol. dogm. 3 k. ²²1931; A. *Lépiciér* Institut. theol. speculativae 24 k. 1902/27; E. *Hugon* Tract. dogm. 4 k. ⁶1931; F. *Hettinger* Fundamentaltheologie ³1913; C. *Gutberlet* Lehrb. d. Apologetik 3 k. ³1903 k; J. *Brunsmann* Religion u. Offenbarung ²1930; H. *Straubinger* Lehrb. d. Fundamentaltheologie 1936; E. *Dorsch* Institut. theol. fundament. 3 k 1928/30; H. *Dieckmann* De revelatione Christiana 1930; L. *de San*, G. *Lahousse*, et A. *Vermeersch* Theol. scholastica 13 k. 1890 óta (igen alapos); L. *Janssens* Summa theol. 9 k. 1900/15 (szellemes és körültekintő kommentárja Szent Tamás Summájának); Th. *Pègues* Commentaire français littéral de la Somme théologique de S. Thomas 1906 óta (tomista); Jul. *Souben* OSB Nouvelle théologie dogmatique 9 k. 1902/06 (a dogmát a modern ember számára akarja földolgozni).

7. Aki a dogmatikát a jelentőségéhez mért lelkiismeretességgel akarja tanulni, annak a tankönyvén kívül kezére lesz: 1. a *Vulgata*, 2. *Denzinger*, a Catechismus ex decreto conc. Trid. ad parochos (röviden Cat. romanus). 3. *Augustinus* Enarrationes super Psalmos és Tractatus in Joannem, 4. *Szent Tamás* két Summája és a Quaestiones disputatae, 5. lehetőleg *Szent Bonaventura* Breviloquiuma, *Lessius* De perfectionibus moribusque divinis, *Scheeben* Mysterien des Christentums, lehetőleg a 17., illetőleg 18. századi klasszikus rendszerezők (pl. Gotti, Salmanticenses, Wirceburgenses, Frassen), legalább egyik-másik kérdésre.

23. §. A dogmatika története.

Diekamp I §§ 23–25; *Bartmann* I §§ 15–17; *Scheeben* I 419–462; *Kleutgen* Theol. der Vorzeit IV 9 kk. – A. *Hurter* Nomenclator litterarius theologiae catholicae 5 k. ²1903/13 (az első időktől 1910-ig tartalmazza a teológiai írók életrajzeit és műveiknek címét); M. *Grabmann* Geschichte der kath. Theologie seit dem Ausgang der Väterzeit 1933; O. *Willmann* Geschichte des Idealismus ²1908 kk.; K. *Werner* Geschichte der apol. und polemischen Litt. der christl. Theol. 5 k. 1861 kk.

A *patrisztikai* teológia történetére nézve: O. *Bardenhewer* Gesch. der altkirchl. Litt.; *Rauschen* Patrologie (22. § 4); R. *Nelz* Die theol. Schulen der morgenländischen Kirchen 1916; J. *Tixeront* Histoire des dogmes. *Schütz A.* Szent Ágoston (Eszmék és eszmények 1933 19–21. szám). – A *skolasztikai* teológiára nézve: M. *Grabmann* Gesch. d. scholastischen Methode 2 k. 1909/11; B. *Geyer* (Fr. Ueberweg) Die patr. und scholast. Philosophie ¹¹1928 (a teljes irodalom jegyzékével); M. de *Wulf* Histoire de la Philosophie médiévale ⁵1924; K. *Werner* Alcuin und sein Jahrhundert 1876; Der h. Thomas v. A. 3 k. 1858 kk.; Die Scholastik des späteren Mittelalters 5 k. 1888 kk.; Cl. *Baeumker* – *Grabmann* Beiträge zur Gesch. der Phil. des Mittelalters 1891 óta; B. *Dörholt* Der Predigerorden und seine Theologie 1917; A. *Mignon* Les origines de la scholastique et Hugues de s. Victor 2 k. 1895; G. *Robert* Les écoles et l'enseignement de la théologie pendant la première moitié du XII. s. 1909; J. de *Ghellinck* Le mouvement théologique du XII. siècle 1914; *Grabmann* Einführung in die Summa Theologiae des h. Thomas 1919; *Schütz A.* A klasszikus ferences teológia 1927. – Az új korra vonatkozólag: A. *Humbert* Les origines de la théologie moderne I 1911; K. *Werner* Suarez und die Schol. der letzten Jahrhunderte 2 k. 1860 k.; Gesch. der kath. Theologie in Deutschland seit dem Trienter Konzil 1866; D. *Gla* Repertorium der katholisch-theologischen Litteratur, welche in Deutschland, Österreich und in der Schweiz seit 1700 erschienen ist I 1 1895 I 2 1904; A. *Schmid* Wissenschaftliche Richtungen auf dem Gebiet der katholischen Theologie 1862; E. *Vermeil* Jean Adam Möhler 1913; J. *Bellamy* La théologie cath. au 19. siècle 1904; A. *Reatz* Reformversuche in der Kath. Dogmatik Deutschlands zu Beginn des 19. Jhdtes 1918; K. *Eschweiler* Die zwei Wege der neueren Theologie 1926; *Schütz A.* Az újabb idők legnagyobb hittudósa; A hittudomány jelen fázisa és föladatai (Örség 1936 8. és 9. szám).

A *dogmatika története* az elméleti hitigazságok tudományos földolgozásában az idők folytán végbement jelentősebb alakulások genetikus föltárása. Az alakulások lehetősége és főbb okai adva vannak egyrészt a dogmafejlődésben, másrészt azokban a tényezőkben, melyek általában befolyásolják a teológiai tevékenységet, minők az egyházi élet hullámzásai,

a kortörténeti áramlások és az általános tudományos eszmények és módszerek haladása. Ezeknek a mozzanatoknak hatása alatt az Egyháztörténet folyamán a teológiának, és különösen a jellegadó központi tudománynak, a dogmatikának alakulásában *három nagy kor* határolódik el: a főként pozitív és anyaggyűjtő patrisztikai kor, a spekulatív skolasztika, és a történeti megalapozást kereső újkor.

1. A patrisztikai teologia kora.

Minthogy hit nincsen valamilyen értés nélkül (19. § 1), a hittudomány gyökerei mélyen belenyúlnek a *Szentírás* talajába: így pl. lehet és szokás beszélni Szent Pál és Szent János teológiájáról. Az *alakuló Egyház* irodalmi tevékenysége csaknem kizárólag gyakorlati célokat szolgált: a kinyilatkoztatás terjesztését és életre váltását. Eretnek irányzatok és pogány támadások azonban csakhamar arra késztették a rátermett keresztényeket, hogy a tudomány fegyvereivel is *védelmére* keljenek a megtámadott katolikus igazságnak, főként a mindenkori szükségletekhez alkalmazkodó *monografiákban*, melyekben aztán lassan fölhalmozták a *dogmatika egész anyagát*: a pogányokkal és a gnóosztikusokkal szemben kifejlesztették az isten-, teremtetant és eszchatológiát; az ariánusokkal szemben a szentháromságtant, a nesztoriánusokkal és monofizitákkal szemben a krisztológiát, a pelagiánusokkal szemben a kegyelemtant, a novaciánusokkal és donatistákkal szemben az ekléziológiát; itt és a katechézisben a szentségtant. A rendszeres földolgozás nem tudott lépést tartani ezzel a hatalmas anyaggyűjtéssel. Ennek a kornak három szaka van.

A patrisztikai hittudomány születésének kora a niceai zsinatig, 325-ig. A korszak első szakaszában az *apostoli atyák* korában, az egyházi emberek idejük és erejük javát az egyházi élet terjesztésének és megszilárdításának szentelték. Ennek a feladatnak megfelelően irodalmi tevékenységük apostoli és lelkipásztori: levél, homília vagy szentkönyv-utánzás formájában szorosan a gyakorlati élet igényeit tartja szem előtt. Értéke megbecsülhetetlen a dogmatörténet számára; hiszen itt a hagyománynak legrégibb tanúi szólnak meg. De a dogmatika történetében is van nyoma: az Apostoli hitvallás a hitigazságok első rendszerezésének kísérlete; a kezdődő gnózissal szemben való állásfoglalások a hitigazságok korszerű tárgyalásának első csiréit tartalmazzák. A *második század* folyamán nagyobb számmal csatlakoztak az ifjú Egyházhoz tudományosan képzett férfiak, akik hivatottságot éreztek, hogy új világnézetüket régi műveltségük fegyverzetében megvédjék a pogány tömegek rágalmával szemben. A népies sztoikus és platóni bölcsélet segítségével főként a monoteizmust és a föltámadás tanát fejtették ki; sőt a sztoikus λόγος-tan segítségével kísérletet tettek az Atya és a Fiú vonatkozásának tárgyalására is; ezzel megtették az első lépést a spekulatív teologia felé. Viszont a gnóosztikusok képzelgéseinek és vad spekulációinak nekiszegezték az apostoli igehirdetés, az apostoli utódlás, a kánon és hagyomány elvét; és ezzel lerakták a pozitív teologia alapköveit. A *harmadik század* folyamán aztán egyetemesebb elmék, elsősorban Origenes, iparkodtak az eretnek gnózis helyébe tenni az igazhitű gnózist, és programba vették a kinyilatkoztatás egész tartalmának spekulatív földolgozását (az eklektikus platóni bölcsélet segítségével), és ezzel kezdeményezői lettek a voltaképeni teológiának. Ugyanekkor már iskolák alakulnak sajátos jelleggel és messze kiható jelentőséggel; így az alexandriai (platonizáló, allegorizáló, misztikai irány) és az antiochiai (aristotelesi, történeti, racionalizáló irány).

1. **Az apostoli atyák kora kb. 120-ig.** a) A *Didache*, A tizenkét apostol tanítása Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων 100 k. (főként liturgiai és erkölcsi előírások); utánzatai a 3. századból való *Didaskalia*, a 300 k. keletkezett *Apostoli* és az *Egyiptomi egyházi rendtartás*, és a 400 felé irt *Constitutiones apostolicae*, mind részben az apostolok korára visszamenő tartalommal. b) Az apostoli atyák: *Római sz. Kelemen*, Clemens Romanus, Epistola ad Corinthios 96/8 k. (Kelemen ú. n. II. levele 150 k. keletkezett, és a legrégibb keresztény

szentbeszéd); antiochiai *Ignatius* († 107) hét jelentős levelével (ad Ephesios, Magnesios, Trallianos, Romanos, Philadelphenses, Smyrnaeos, Polycarpum); *Polycarpus* († 155) ad Philippenses 107 után; *Papias*, Szent János apostol hallgatója (töredékek). c) A Barnabás-levél 130 k., nem az Act Barnabásától.

2. Az **apologéták és polemisták kora kb. 200-ig.** a) *Apologéták*: *Aristides* (130 k. írta védelmét); vsz. ő a *Diognetushoz* írt szép levélnek is szerzője. *Justinus* († 163/7), az első keresztény, aki terjedelmesebb irodalmi tevékenységet fejt ki és hit-értésre törekszik: *Apologia* I 150/6; *Apologia* II. utána; *Dialogus cum Tryphone* az első apologia után. *Tatianus*: *Oratio ad Graecos* (165 k.). *Athenagoras*: *Legatio pro christianis* vsz. 177; *De resurrectione mortuorum* valamivel később, az első dogmatikai monografia és a legjobb, amit a régiek a föltámadásról írtak. *Antiochiai Theophilus*: *Ad Autolycum* 3 könyv (181/2). *Minutius Felix*: *Octavius* (180/2) az első, aki latinul ír teológiai tárgyról. Sardes-i Melito († 194 előtt; töredékek). *Tertullianus* (I. alább). b) *Polemisták* (eretnek-ellenes írók). A legjelentősebb *Irenaeus* († 202 k.): A hamis gnózis leleplezése és cáfolata, rendesen = *Adversus haereses* 5 k. és Az apostoli igehirdetés igazolása = *Epideixis*. *Hegesippus* (180 k., néhány jelentős töredék); és a Muratori-féle töredék (155 után). c) *Valláséleti iratok*, a hagyomány kiváló tanubizonyságai. A legrégebb hiteles *vértanu akták*: a szmirnai hitközség jelentése Polycarpus vértanúságáról közvetlenül halála után; Justinusnak és hét társának vértanúsága; a Scili-beli vértanuk aktája (a. martyrum Scilitanorum 180-ból), az első latin egyházi irat; Apollonius vértanúsága (180/5), egyben a legelőkelőbb ókeresztény apologia; Perpetua, Felicitas és társaik passiója (201/3). Jelentősebb *apokrifek*: *Hermas* Pastor-ja (140/155); Salamon ódái (100/150; gnosztikus ízü); *Protoevangelium Jacobi* (200 előtt: Szűz Máriáról részben megbízható adatok). Költői *főliratok*, főként Abercius és Pectorius főlirata.

3. A patrisztikai hittudomány kezdete 200-325.

a) *Keletiek*, még pedig α) *alexandriaiak*: *Alexandriai Kelemen*, Clemens Alex. († 211/16) az első, akinek programja a hamis gnózist helyes gnózissal legyőzni; megvalósítására azonban nincs ereje; inkább moralista mint spekulatív dogmatikus. Művei *Protreptikus* (195 k); *Paedagogus* kevéssel később; *Stromata* (208/11). Tanítványa **Origenes** (185/6–254/5) az alexandriai iskola fejedelme, hosszú időre a legbefolyásosabb egyházi író, rendkívül termékeny (jobbára homiliák, majdnem az egész Szentíráshoz; erősen allegorizáló; csak töredékek); legkiválóbb munkája *Contra Celsum* (248), legjelentősebb *Περὶ ἀρχῶν De principiis* (230 k.; a görög eredeti csak részben maradt fenn; az egész csak Rufinusnak a tévedéseket letompító latin fordításában). Ebben elsőnek akarja az apostoli és egyházi hiteles igehirdetés alapján a görög bölcsélet segítségével a kinyilatkoztatott tanok és tények rendszerét és mélyebb értelmét adni, tehát dogmatikát nyújtani. A 4 könyvből álló munka tartalma: 1. Isten, Logos, Szentlélek; 2. a világ, az ember és ennek helyreállítása a megtestesülés és örök élet által; 3. szabad akarat, a jó és rossz harca, a jó végső győzelme; 4. a szentírás-értelmezés elmélete. Origenes, miként mestere Kelemen, a dogmából indul ki; de nem annyira igazolására mint felsőbb értelmének megállapítására törekszik, és ezzel lényegesen el is kanyarodik a katolikus igazságtól («élete keresztény, értelme görög»: Porphyrius). Halála után szertelen magasztalásoknak és heves támadásoknak lett központja, míg az 543-i konstantinápolyi atyák 15 anatematizmust mondtak ki ellene, és az 553-i egyetemes zsinat az eretnekek közé sorozta. Nyomában jártak Alexandriában alexandriai *Dionysius* († 264/5) és *Theognostus* (Hypotyposeis = a dogmák rendszere). – β) *Ázsiaiak*: Cezáreai *Firmilianus* († 269) mellett különösen Csodatevő sz. Gergely, *Gregorius Thaumaturgus* († 270/5) Origenes tanítványa (*Expositio fidei* 270); és az Origenes-ellenes *Methodius*, tanult és gondos író († 311): *Convivium decem virginum*, *de libero arbitrio*, *de resurrectione*; a platoni *dialogus* formájában.

b) *Nyugatiak*. Még pedig α) *afrikaiak*. Köztük leghíresebb **Tertullianus** (195/6-ban keresztény, 207 montanista, † 222/3) a latin egyházi nyelv szerzője, ékesszóló és tanult, de

rendkívül szenvedelmes ember, akit kolerikus vérmérséklete montanistává tett; nyugaton hosszú időre majdnem olyan befolyásra tett szert, mint keleten Origenes. Munkái: a hitvédelmiak között legkiválóbb az *Apologeticus* 197, és ennek függeléke, *De testimonio animae* 197/200; az eretnek-ellenesek közt legjelesebbek *De praescriptione haereticorum* 200 k., és *Adversus Marcionem* 207/8, továbbá *Adversus Hermogenem* 200/6; *De baptismo* 200/6, *De carne Christi* (a doketizmus ellen), *De carnis resurrectione*, *De anima* 208/11, *Adversus Praxeam* 213/18; Aszketikus művek: *De poenitentia* 200/6, és ennek montanista ellenképe *De pudicitia* 217/23; a házasságról: *Ad uxorem* 200/6, *de exhortatione castitatis* 208/11, *de virginibus velandis*, *de monogamia* 217 stb. – *Cyprianus* († 258) kartágói püspök, az egyházi egységnek előharcosa: 73 jelentős levél, *De unitate Ecclesiae* 251, *De lapsis*, *De dominica oratione*, *De opere et eleemosynis*. Ebbe az időbe esik egy jelentős névtelen mű: *De rebaptismate* 256. *Arnobius* *Adversus nationes* 305, és nála híresebb tanítványa, *Lactantius*, a «keresztény Cicero», kinek *Institutiones divinae* 7 k. 305/10 a teológiának nem mélyen járó földolgozása; kisebb munkáiban különösen az isteni gondviselést emeli ki: *De opificio Dei* 304, és *De ira Dei* 310/12. – β) *Rómaiak*. *Hippolytus*, előbb ellenpápa, utóbb vértanu († 235), az utolsó római, aki görögül ír; tanultságra és termékenységre nézve Origenessel versenyez; ő is főként kommentárokat írt; kevés megmaradt műveinek legjelentősebbje *Philosophumena* 222 u.; továbbá *De Antichristo* 200 k. *Novatianus* *De trinitate* 251, skizmája előtt, kiváló munka; a költő *Commodianus* (esetleg a 6. században); Pettaui *Victorinus* (*Petavionensis* † 300 után), a legrégebb latin írásértelmező.

A patrisztikai teologia virágkora 325-461. Ebben a korszakban az évszázados üldözések alatt megedződött Egyház élete csodálatos virágzásnak indult az egész vonalon, mely magával ragadta a teológiát is; kiváló szellemű és jellemű férfiak a történelemben párját ritkító sokaságban a nagy apostoli és lelkipásztori föladatak színe előtt és a súlyos eretnekségekkel folytatott küzdelmekben mint megannyi geológiai érben fölhalmozták azokat a teológiai kincseket, melyekből azóta minden kor és irány bányász. A görögök hagyományos bölcselő szellemükhöz híven a teológiát és krisztológiát, a nyugatiak gyakorlati jellegüknek megfelelően az antrópológiát és ekkleziológiát építették ki.

1. Keletiek.

a) *Alexandriaiak*, kik a platóni bölcséletnek és Origenes szellemének hódolnak. A három legkiválóbb: **Athanasius** († 373) Alexandria szent püspöke, az ariánusok rettenthetetlen ellenfele, mélyen járó spekulatív teologus: *Oratio contra gentes* és *Oratio de incarnatione Verbi* (318 k.); sok ariánusellenes irata közt legjelentősebbek: *Adversus Arianos orationes quattuor* 356–62, *De incarnatione Verbi et contra Arianos* (365 k.), *Epistulae* 4 ad Serapionem; nagy jelentőségű pásztorlevelek. A vak *Didymus* († 398) *De Spiritu S.* (381), *De Trinitate* (381 u.); irénikus, aki Origenest sokban követi, a szentháromságtanban azonban igazhitű. **Alexandriai Cyrillus** († 444), a nesztorianizmus felsőbbbséges ellenfele, egyike a legmélyebben járó dogmatikusoknak, «a skolasztikus az atyák közt». Főbb művei: *Contra Julianum imperatorem* (433 k.), *Thesaurus de s. et consubstantiali Trinitate*, *De s. et consubstantiali Trinitate dialogi* (428 előtt); a főbb nesztorius-ellenes munkák: *Scholia de incarnatione Unigeniti*, *De recta fide ad reginas*, *Anathematismi*, *Adv. nolentes confiteri s. Virginem esse Deiparam*, *Quod unus sit Christus*; sok írásmagyarázat és levél. Kortársaik: Thmuis-i *Serapion*, a két *Makarius* és *Synesius*.

b) *Kappadókiaiak*. Basilius, barátja Nazianzi sz. Gergely, és öccse Nisszai sz. Gergely a hagyomány elvét tudatosan képviselik, és teologiailag diadalra juttatják a niceai hitvallást. **Basilius**, Nagy sz. Vazul († 379) kiváló egyházfő és író; dogmatikailag jelentős művei: *Adversus Eunomium* 363/5, és *De Spiritu Sancto* 375; továbbá levelei (főként 3 ep. canonicae ad Amphilochoium), homiliák és szerzetesszabályok (különösen *Regulae brevius tractatae* 370 u.). Nazianzi sz. Gergely, **Gregorius Nazianzenus** († 389/90): beszédek, főként 5 orationes theologicae (or. 27-31); a Szentháromságról Eunomius és Makedonius ellen; sok levél és vers.

Nisszai sz. Gergely, **Gregorius Nyssenus** († 394 u.): *Contra Eunomium*, *Adversus Apollinarem*, *Antirrheticus* (az Apollinaris elleni legjobb mű); *Oratio catechetica*, a dogmatika rövid foglalata; sok más beszéd és homília és kisebb értekezés, ú. m. *De anima et resurrectione*, *De infantibus qui praemature abripiuntur*, *De oratione dominica*. Mindezekben nagy mélységgel és kiváló spekulatív elmélyedéssel tárgyal főként Isten megismeréséről (misztikai megismeréséről is); de nem tud mindenestül kiemelkedni mesterének, Origenesnek tévedéseiből (apocatastasis-tan). Barátjuk ikoniumi *Amphilochius* († 394 u.).

c) Csaknem ugyanaz a teológiai álláspontja a *szír* atyáknak. Ezek: Afrátes *Demonstrationes* (337–45); főként azonban Szent *Efrém* († 373), Basilius nagy tisztelője, verseiben és beszédeiben a hagyomány tiszta tükre, Szűz Mária dalosa, a spekulatív elmélyedésnek és a rendszerezésnek azonban nem barátja.

d) Az *antiochiaiak* az aristotelesi bölcsélet hívei, főként írásértelmezésre adják magukat és a betűszerinti értelmet részesítik elsőbbségben; racionalizmus felé hajlanak; az iskola alapítója antiochiai Lucianus, samosatai Pál tanítványa és Arius mestere. Innen indulnak ki a nesztoriánusok, kiknek máig első exegétája *mopsvestei Theodorus* († 428 e., a «Nestorius előtti Nestorius»), számos kommentárján kívül: *De incarnatione* és *Contra Apollinarem*, elítélve az 553-i konstantinápolyi egyetemes zsinaton. Igazhitű antiochiaiak: *Aranyszájú sz. János*, Joannes Chrysostomus († 407), a legkiválóbb homiléta (különösen Szent Pál leveleiről); azonkívül: *De incomprehensibilitate* (az anoméusok ellen), *De resurr. mortuorum*, *De sacerdotio*, *Quod Christus sit Deus*. Tanítványa és barátja pelusiumi *Izidor*, leveleiben a hagyomány kiváló szócsöve. *Cyrusi Theodoretus* († 458) az utolsó nagy görög egyházi író, alexandriai Cyrillus ellenfele: *Graecarum affectionum curatio* (429/37), *Eranistes* (Koldus, t. i. a monofizitizmus 447 k.), *Haereticarum fabularum compendium* (451 u.; 5. könyve a katolikus, hit és erkölcselvek foglalata: *Epitome divinatorum decretorum*).

e) *Palesztinaiak*. Cezareai *Eusebius* († 340) nem nagy teologus, de alapvető historikus; *Historia ecclesiastica*-ja (311–325) sok dogmatikailag is jelentős régi töredéket őrzött meg; *Praeparatio* és *Demonstratio evangelica* (315/20), *De ecclesiastica theologia* (337/8); nem ismeri föl az arianizmus jelentőségét. *Jeruzsálemi Cyrillus* 348-ban kiadta 24 katechézisért (1 procatech., 18 fölvilágosító katech., vagyis a hitvallás magyarázata és 5 catecheses *mystagogicae*: a keresztségről, bérnálásról és Eucharisziáról). Salamis-i *Epiphanius* († 403) buzgó és tanult férfiú, a mult szívós védője: *Ancoratus* 374 (dogm. kompend.), *Adversus haereses Panarium* (374-7).

2. Nyugatiak.

a) **Szent Ágoston** Augustinus (szül. 354; 374–83 manicheus, 387 megkeresztelkedik, 394/5 hippoi püspök, 430 meghal), az Egyház szeme-fénye és az emberi szellem egyik legkiválóbb képviselője; a hittudománynak korábban fakadt összes patakjai benne gyűlnek, megbővülve és megtisztulva belőle folynak gyöngítetlen hatással végig az Egyház századain mindmáig. Művei: 1. *Confessiones* 400, és *Retractationes* 426/7; mintegy bevezetnek a többinek tanulmányozásába. – 2. Megtérése előtti bölcséleti művei közül dogmatikailag jelentősek: *De ordine*, *Soliloquia*, *De immortalitate animae*, *De magistro*, *De libero arbitrio* (mind 384-88). – 3. Rendszeres teológiai művek: *De Trinitate* 400-416, *De civitate Dei* 413-426, *Enchiridion* ad Laurentium de fide, spe et caritate 421, *De fide et symbolo* (393), *De symbolo ad catechumenos*. – 4. Eretnek-ellenesek. Még pedig a) a *manicheusok* ellen: *De Genesi ctra Manich.* (388), *De moribus eccl. cathol.* (388/90), *De vera religione* (389/91), *De utilitate credendi* (391/2), *De duabus animis* (391/2), *Ctra Fortunatum* (392), *Ctra Faustum* 400, *De natura boni* (405); b) a *donatisták* ellen: *Psalmus ctra partem Donati* (393), *Ctra epistulam Parmeniani* 400, *De baptismo* 400, *Ctra litteras Petiliani* 400/2, *Ctra Cresconium* 406, *De unico baptismo* 410 stb.; c) a *pelagiánusok* ellen: *De peccatorum meritis et remissione* 412, *De spiritu et littera* 412, *De natura et gratia* 415, *De nuptiis et concupiscentia* 419/20, *De anima et eius origine* 419/20, *Ctra duas epistulas Pelagianorum* 420, *Ctra*

Julianum 421, De gratia et libero arbitrio 426/7, De correptione et gratia 426/7, Opus imperf. ctra Julianum 429/30; d) a *szemipelagiánusok* ellen: De praedestinatione sanctorum 428/9, De dono perseverantiae 428/9; e) Több mű az arianusok ellen. – 5. Írásértelmező művei közt különösen jelentősek a dogmatikus számára: De doctrina Christiana 397, *Enarrationes super Psalmos* (irodalmi tevékenysége egész tartama alatt), De consensu evangelistarum 400, *In Joannis evangelium tractatus* 415/16, *De Genesi ad litteram* 401–15. – 6. Az erkölcsi tartalmúak közül: De agone christiano 396/7, Ctra mendacium 410 k., De bono coniugali (400/1), De sancta virginitate (400/1), De bono viduitatis (414), De opere monachorum (400 k.), De catechizandis rudibus, de fide et operibus 413, De adulterinis coniugiis 419, De cura pro mortuis gerenda 421. – 7. Beszédok és levelek.

Szent Ágoston *barátai*, tanítványai és a pelagiánusok elleni harcaiban fegyvertársai: *Marius Mercator* Commonitorium adv. haeresim Pelagii et Coelestii (431/2); *Paulus Orosius* Liber apologeticus 415; aquitániai *Prosper* Responsiones ad capitula obiectionum Gallorum et Vincentianarum 431/2, Liber ad Collatorem 431/2, Liber sententiarum ex s. August. (450 k.), a skolasztikus libri sententiarum-nak mintegy előfutárja. Legújabb megállapítás szerint tőle való a jeles De vocatione omnium gentium 450 k. Szemben állnak velük: *Cassianus* Collationes patrum 419–28, De incarn. Christi adv. Nestorium (430/1); *Vincentius Lerinensis*, lerinumi Vince Commonitorium 434.

b) Más latin atyák: Poitiers-i *Hilarius* (Pictaviensis † 367) a nyugat Atanáz: De Trinitate 356–9; kommentárjaiban sokat allegorizál. *Marius Victorinus* újplatonikus, öreg korában tért meg (mirante Roma, gaudente Ecclesia): Adv. Arium (356–61), De generatione divini Verbi elvont, újplatonista elemekkel átszőtt munkák. *Pacianus* († 390 k.) az arianusok ellen, és milévei *Optatus* († 370 k.) a donatista Parmenianus ellen az igazhitűség védői. – *Szent Ambrus*, Ambrosius († 397) nagy egyházfő, kiváló egyházi szónok, mint hittudós a keletieknek (főként az alexandriaiaknak) hatalmas exegetikai munkásságát közvetíti a nyugatiak számára. Dogmatikailag jelentős művei: De fide (378), De Spiritu S. 381/2, De incarnationis dominicae sacramento (382), De poenitentia (380/90), De obitu Valentiniani consolatio (392). De mysteriis (kelte bizonytalan; főként a szentségekről szól; ugyancsak ez a tárgya egy esetleg szintén tőle eredő munkának: De sacramentis). *Szent Jeromos*, Hieronymus († 420) a Szentírás híres fordítója és értelmezője; a dogmatikában nem eredeti és nem rendszeres; jelentősek: Dialogus ctra Luciferianos (382 k.), Adversus Helvidium de perpetua virginitate B. Mariae 383 k., Adv. Jovinianum 393., Ctra Vigilantium 406, Dialogus adv. Pelagianos (415). *Rufinus* Commentarius in symbolum apostolorum (404 k). *Nagy sz. Leo* († 461): kiváló levelek és szentbeszédok; barátja *Petrus Chrysologus*, Szűz Mária dicsőítője.

A patrisztikai hittudomány alkonya 461–800. Ez a korszak is ismer ugyan még nagy neveket; de az előző korszak produktív szelleme továtűnt. Fő gondjuk ama nagy kor szellemi kincseinek gyűjtése és megőrzése (florilegia, catenae, parallela sacra) egy új kor számára, melynek hordozói már megjelentek a történelem színterén.

1. *Keletiek*. *Pseudo-Dionysius Areopagita* (500 u.; cf. Act 17): De divinis nominibus, De hierarchia coelesti, De ecclesiastica hierarchia, melyek nagy befolyással voltak a teológia későbbi fejlődésére, miután *Maximus Confessor* († 662) latinra lefordította. *Bizanci Leontius* († 543 k.), korának legkiválóbb teologusa, éles elme és nagy tanultság jellemzik; híven követi Alexandriai Ciril nyomdokait a nesztorianusok és monofiziták ellen írt munkáiban; sokan a skolasztika előfutárját látják benne. **Damaskusi sz. János**, Joannes Damascenus († 749) az ortodoxia védője a képrombolókkal szemben, a görög hittudománynak rendszerezője és mintegy a keleti dogmafejlődésnek véglegesítője az aristotelesi bölcselet segítségével. Főműve: Πηγὴ γνώσεως három részben: dialektika, az eretnekségekről, De fide orthodoxa; ez 4 könyv: 1. Isten, 2. angyalok és ember, 3. megtestesülés, 4. keresztség, Eucharisztia, szentek tisztelete, kánon, a rossz, a végső dolgok (Petrus Lomb. előfutárja). A képek tiszteletéről írt munkái a legjobbak e tárgyról. Melléje sorakoznak *Sophronius* († 638),

Anastasius Sinaita († 700 k.), *Krétai András* († 720), *Germanus* († 733) és *Theodorus Studita* († 828) Szűz Mária dicsőítői. Említést érdemel *Evagrius* († 600 k.) Socrates, Sozomenus és Theodoretus egyháztörténeteinek folytatója, a nesztorianizmus és monofizitizmus ortodox történetírója; továbbá *Abukurra* († 810 k.), a mezopotámiai Harran püspöke, tanult, higgadt és éles elméjű hittudós, Damascenus tanítványa és arab mása.

2. *Nyugatiak*. A szemipelagiánus *Gennadius* (Liber ecclesiasticorum dogmatum 470 k., figyelemreméltó dogmatikai kompendium) és Reji *Faustus*. Ellenfeleik Arles-i *Caesarius* (*Arelatensis* † 540 k.), Ruspe-i *Fulgentius* († 533) «Augustinus abbreviatus»; írt a megtestesülésről és jeles kompendiumot De fide ad Petrum. Jelentősebb azonban a következő három: *Boëthius* († 524/6), Platon és Aristoteles egyeztetője, a skolasztikusoknak Aristoteles logikájához vezető mestere; *Nagy sz. Gergely* († 604): szentbeszédék és kommentárok; *Sevillai Izidor* († 636) Etymologiarum (Originum) libri 20, a középkor számára közvetítette a patrisztikai hit- és profántudomány kincseit; Libri 3 sententiarum elseje dogmatikai kompendium a szentatyák tanításaiból összeállítva.

2. A skolasztikai teologia kora.

Az ifjú germán-román népek erőgyűjtésének és tanulásának századaiban (kb. 600-1050) szorgalmas szerzetesek iparkodtak a mult értékes nagy hagyatékát átmenteni a jövő hajójába és ott biztonságba helyezni. Ezalatt az új keresztény népek lassan magukra eszméltek és elhasználatlan szellemi erőiket nekifeszítették a közben megizmosodott hitnek is, és megteremtették a skolasztikát. A skolasztika büszke ívezete két hatalmas pilléren nyugszik: a tekintélyen és az elmén. A tekintély, *auctoritas* a kinyilatkoztatás, melyet nem annyira pozitív tanulmánnyal a forrásokból merítenek, hanem a kezük ügyére eső élő egyházi tanításból. A ratio az iskolázott elme, mely eleinte platonizáló bölcseleten nevelődik, a 11. század óta az aristotelesi dialektikán, Nagy Albert óta az egész Aristotelesen. Az elmének a tekintélyhez, illetőleg az észnek a hithez való viszonya: Eleinte akadtak, akik a hit kérdéseiben is az eszt tették meg legfelső fórumnak (Eriugena és a dialektikusok); lassan azonban hódított Damiani sz. Péter jelszava: philosophia ancilla theologiae,¹ és Szent Anzelm a skolasztikai törekvést Szent Ágoston szavába foglalta: Credo, ut intelligam.² Még Anzelm és közvetlen utódai talán nagyon is sokat bíztak az észhez a hittitkokat illetőleg, az antidialektikusok meg túlságosan megszorították hatáskörét; Szent Tamás aztán a kellő középútra terelte a kettő viszonyát, és hatalmas, egyensúlyozott arányokban építette ki a skolasztika programját. A skotizmus az ész területét ismét szűkítette, illetőleg egyoldalúan szigorú tudományoszményhez mérte a teológiai gondolatmeneteket, a 14. századi nominalisták pedig (először Joannes Jandunus) Eriugena és Averroes nyomán a kétféle igazság (duplex veritas) álláspontjára helyezkedtek (az ész igaza ellenmondhat a hit igazának), melyet a humanista Pietro Pomponazzo teljes frivolságában juttatott kifejezésre. A skolasztika hosszú korát négy szakra lehet osztani.

A skolasztika előkészítése 800-1100. A kereszténységre tért ifjú barbárok mohó tanulékonyossággal vetik magukat a szentatyák örökében letett egyházi és világi kultúrkincsre. A serény *gyűjtő tevékenység*nek (katénák: egy-egy szentírási helynek különféle szentatyáktól eredő magyarázása; florilegiumok) színhelyei a kolostori iskolák, főként Tours, Reims, Chartres, Corbie, Fulda és Sanktgallen. Mikor aztán e kolostori iskolákban behatóbban kezdik művelni a *dialektikát* (a triviumban), és különösen mikor egészen új teológiai kérdések vetődnek föl (a Szentléleknek az Atyától és Fiútól való eredése, a predestináció, főként azonban Krisztus eucharisztiai jelenlétének módja), melyeket az atyák még nem tárgyaltak

¹ Clemens A. Stromat. I 5, 1.

² August. Serm. 43, 7, 9.

volt tüzetesen, tér kínálkozik erejük önálló kipróbálására; és lassan egy új teológiai kornak hajnalsugarai mutatkoznak.

1. *Nagy Károly és a karolingek hittudósai: Alcuinus* († 804) Beda Venerabilisnek († 736) tanítványa, a módszerben a skolasztikusoknak egyik előfutárja; *Hrabanus Maurus* († 856) Praeceptor Germaniae; *Lupus Servatus*; *Joannes Scotus Eriugena* († 877 u.) De praedestinatione, főként azonban De divisione naturae, éles spekulatív elme és merész racionalista; racionalizmusával és panteizmusával azonban nem ártott az utókornak annyit, mint amennyit használt módszerével, továbbá Boethius és Pseudo-Dionysius fordításával. *Paschasius Radbertus*nak De corpore et sanguine Christi (831) és kortársának a corbei-i *Ratramnus*nak hasonló című munkája az első monografiák az Eucharisziáról.

2. A 10. század egy neves hittudóst sem termelt. A 11. század teológiáját fölverik a *dialektikusok* harcai, akik az észet teszik meg bírónak a hittitkok fölött, ami aztán tours-i *Berengárt* († 1088) a valóságos eucharisziás jelenlét tagadására vezette; ellenfele *Hugo* Langres-i püspök. *Laufrencus* († 1089) ünnepelt tanító a normandiai Bec-ben) és Guitmund a dialektikusokkal szemben az észet rendes mederbe terelik, míg az antidialektikusok túlságosan korlátozzák a szerepét; köztük kiválik *Petrus Damiani* († 1072) markáns egyénisége: De fide catholica és De divina omnipotentia.

A skolasztika hajnala 1100-1200. Az előző korszak második felében megrendült egyházi fegyelem helyreállítása és az egyházi élet egyetemes föllendülése a teológiával is érezte hatását. Jeles férfiak nagy tehetséggel és szívós kitartással kezdik fogatosítani a skolasztika programját. Az elmék egyre inkább *Aristoteles* vezérlete alá adják magukat; fő témájuk a Szentháromság (magában és a megtestesüléshez való viszonyában); a legjellegzetesebb szellemi mozgalom az *universale*-k körüli harc (nominalisták, szélső realisták, mérsékeltek). Az egész tudományos tevékenységet a tapogatódzás, kísérletezés, nekikészülődés jellemzi a következővel szemben, melynek azonban értékes örökségként áthagyományozza nemcsak programját és gondolatait, hanem módszerét is: megtanítja kérdésbe tenni a hitigazságokat, mérlegelni a mellette és ellene szóló szempontokat, és a nehézségeket dialektikai módon megoldani (Abaelardus), és a tárgyalás egész anyagát rendszerbe foglalni.

1. Ennek a korszaknak legkiválóbb hittudósa, a skolasztika atyja Szent **Anzelm** (OSB, Canterbury érseke † 1109). Művei: Cur Deus homo (1094/8) nagy kihatású munka (megváltás-elmélet), Monologium (istentan), Proslogium (Isten létének bizonyítása, benne az ontológiai érv); De processione Spiritus S., De casu diaboli, De conceptu virginali, De originali peccato. Szorosan nyomon követi Szent Ágostont, és misztikus. Kortársai közt kiválik autun-i *Honorius* (*Augustodunensis*); Elucidarium a dogmatika kompendiuma; Roscellinus († 1120 k.), nominalista. Tanítványa *Laon-i Anzelm* a középkori szentírásmagyarázás számára annyira jelentőssé vált Glossa interlinearis szerzője.

2. *Petrus Abaelardus* († 1142) éles elméjű férfiú, a skolasztikus *Aristoteles*-értelmezésnek és a dialektikai módszernek atyja (Sic et non = szentatyák látszólag ellenmondó állításainak gyűjteménye és szabályok a megoldásra); teológiája nem egészen mentes racionalista betétektől.

3. A **misztikus teologusok**nak a skolasztika fejlődésére is jótékony nagy hatásuk volt: szellemmel értelmezték a Szentírást, az elmét alázatra hívták föl a titkokkal szemben és a dogmát élettellel töltötték meg. Legkiválóbbak: Deutz-i *Rupertus* (*Tuitiensis* † 1135) De Trinitate et operibus eius, a misztikai-bibliai-dogmatikai teologusok mintaképe. A misztikusok fejedelme *Szent Bernát*, clairvaux-i ciszterci apát († 1153): De diligendo Deo, De gratia et libero arbitrio, In Canticum canticorum, De consideratione. Gilbertus de la Porré-nak (Porretanus) túlzó realizmusát és Abaelardusnak racionalizálásait hatékonyan elhárította és századokra megtörte a hyperdialektikusok (Roscellinus) erejét; az «utolsó szentatyá» (Mabillon). Barátja volt Saint-Thierry-i Vilmos (*Guilelmus a s. Theodoro*), kinek két műve: Speculum fidei és Aenigma fidei a skolasztika és misztika összhangjának kiváló példája.

4. A *misztikát a skolasztikával* nagyszerű harmóniába hozták a szentviktoriak: *Hugo a S. Victore* († 1141), a tudományosság példaképe (Didascalion), Szent Ágoston hű értelmezője («második Ágoston»): *De sacramentis fidei ad eruditionem Scripturarum* (1136-41; a hittitkok első skolasztikai rendszere; utolsó részében a szoros értelemben vett szentségek). *Richardus a S. Victore* († 1173) csodálatos tudományú és mélységű férfiú; főműve *De Trinitate*.

5. A *szentenciáriusok*. A század közepe táján szokásba jött az egyes teológiai kérdésekre nézve egybeállítani az atyáknak, sőt a nevesebb középkori mestereknek, különösen Szentviktori Hugónak nézeteit, szentenciáit és azokat Abaelardus dialektikai módszere szerint egyeztetni. Így keletkeztek a szentencia-könyvek. Az elsők egyike egy ismeretlen szerzőnek *Sententiae divinitatis* c. műve (1141/7), azután *Robertus Pullus* (Pulleyn † 1146) összeállítása. Legkiválóbb *Robertus a Melduno* (Melun † 1167) műve, mely majdnem eléri a 13. század nagy Summáinak értékét; az utókorra legnagyobb hatással volt *Petrus Lombardus* *Libri 4 sententiarum*-ja 1150–2 (tartalma: 1. Isten, 2. a teremtmények, 3. a helyreállítás, 4. a szentségek; az egyes könyvek a csak valamivel előbb megjelent Gratianus-féle *Decretum* mintájára *distinctio*-kra vannak osztva); a század vége felé glosszálni, a 13. században kommentálni kezdték (száznál több kommentár) és iskolás könyvvé tették, míg a Tridentinum után le nem váltotta Szent Tamás Summája. Nagy hatását tanultságán, mérsékelt álláspontján és világosságán kívül annak köszönheti, hogy a IV. lateráni zsinat hivatkozik rá, és hogy fáradhatatlan terjesztőre talált Lombardus hű tanítványában, *Poitiers-i Péterben* († 1205), aki maga is szentenciárius volt. Más neves szentenciáriusok *Praepositinus* (Prévostin; † 1210), a sok pozitív anyagot felölelő *Petrus Comestor* († 1178 k.), jeles tanítványa *Petrus Cantor* († 1197) *Summa sacramentalis*-ával; és a kitűnő Szentírás-ismerő *Stephanus Langton* († 1228) *Summa theologica*-jával.

6. A **chartres-i** iskola humanista iránnyal; a bölcséletben Platont, a teológiában Boethiust részesítette elsőbbségben. Főbb képviselői *Theodoricus Carnotensis* (Thierry de Chartres † 1150), *Gilbertus Porretanus* (Gilbert de la Porré † 1154) a kortársak ítélete szerint szentéletű, mély elméjű tudós férfi (Ll. 6 principiorum és Boethius kommentálása), aki azonban a Szentháromságról tévesen tanított. *Alanus ab Insulis* (Allain de Lille † 1202), dr universalis: *Regulae de theologia sacra*-jában és Amiens-i Miklós (*Ars catholicae fidei*) axiómák és szillogizmusok segítségével «more geometrico» akarták tárgyalni a dogmatikát.

A **skolasztika delelője 1200-1320**. A 13. század közepe felé a skolasztika az egész vonalon eléri fejlődésének tetőfokát. A hitigazságok egésze Szent Anzelm programja szerint a legbehatóbb tárgyalásban részesül; a vezető szellemek végbeviszik Aristoteles bölcséletének és a kinyilatkoztatott igazságoknak nagy szintézisét, és hatalmas rendszert alkotnak, melynek alapépítménye egy a kinyilatkoztatott teológiától szabatosan megkülönböztetett *theologia naturalis*. A hittudományos munka tartalmi gazdagságának megfelel az *irodalmi formák* változatossága: írástértelmezések, kommentárok Lombardus *Sententia*-ihoz, *Quodlibeta*, *Quaestiones disputatae* és Summák a leggyakoribbak; de sűrűn szerepelnek a szabad értekezés, levél, beszéd is. Írásmódjukat egyszerűség és józanság jellemzi, nem minden csín nélkül.

A skolasztika e fölvirulásának okai: 1) Az előző korszaknak nem megvetendő öröksége és előmunkálatai; 2) a teljes és *eredeti Aristoteles* ismeretessé-válása (előbb arabból készült fordításokban: főként Gundissalinus; majd az eredetiből: lincolni Robertus Grosseteste † 1253, és Moerbeke Vilmos OP, † 1286, Szent Tamás filológiai tanácsadója); 3) az eleven érintkezés az ellenséges és rokon koráramlatokkal, nevezetesen az *arabokkal* (Avicenna † 1037, Algazel † 1111, *Averrhoes* † 1198) és *zsidókkal* (Avicbron † 1170 k., *Maimonides* † 1204), akik nagy szellemi energiával vetették magukat a hittudományos kérdéseknek az aristotelesi bölcsélet segítségével való földolgozására, és eközben ellenmondásra kihívó tévedéseket hoztak fölszínre (örök világ, emanacionizmus, fatalizmus, egyetlen intellectus agens; ezeknek főrészüket volt abban, hogy egy 1210-ben tartott párisi zsinat eltiltotta

Aristoteles metafizikai és fizikai műveit; 4) a *kolduló szerzetek* fölvirulása, ami sok nagytehetségű és mélylelkű férfiút vonzott egyházi pályára és a hittudományokba való elmélyedésre; tőlük vette a virágkorabeli skolasztikai teológia a misztikai vonását; 5) a *párisi egyetemen* (alap. 1200 k.) az intenzív tudományos törekvések megfelelő intézményes középpontot és alapot kaptak. Az egyetem (Oxford, Bologna, Padua, Nápoly) lett az új szellem fő műhelye.

1. E korszakot két hittudós vezet be, akik már Aristotelest vallják mesterüknek, azonban még platonizálnak és a formában az előző korszakra emlékeztetnek: Auxerre-i Vilmos, *Guilelmus Altissiodorensis*: *Summa aurea* 1215 k. és a nagyobb teologus *Guilelmus Alvernus v. Parisiensis* (d'Auvergne † 1248): *Magisterium primum sapientiale et divine* 7 részben, nagyszabású, eredeti és igen tanult mű.

2. A *régibb ferences iskola* iparkodik úgy elsajátítani Aristotelest, hogy ne kelljen semmit sem engednie Ágostonból. Atyja *Alexander Halensis* (Hales-i Sándor † 1245, angol; dr irrefragabilis): *Summa universae theologiae* (csak a töredelem szentségéig), terjedelme, a fölvetett kérdések és szempontok sokasága, a tárgyalás mélysége, a gondolatok eredetisége és bősége tekintetében alighanem első helyen áll a középkor összes Summa-i közt. Nagy tanítványa és hű követője (különösen Lomb.-hoz írt kommentárjában) Szent **Bonaventura** († 1274), nem annyira eredeti, de a rendszerezésben és misztikai mélységben egyike a legkiválóbbaknak; *Breviloquium* a középkori dogmatikai kompendiumok gyöngye.¹ Tanítványai közül *Guilelmus de la Mare* (*Correctorium fratris Thomae* 1278), *Joannes Pecham* († 1292), a kiváló *Matthaeus de Aquasparta* († 1302) és *Petrus Joannes Olivi* († 1298) jobbra ellene vannak Szent Tamásnak s részben előkészítik Duns Scotusnak útját és alkotják a középső ferences iskolát; *Richardus de Mediavilla* (Middletown; † 1307/8) közeledik Szent Tamáshoz. – Ehhez az iskolához kell sorolni *Henricus Gandavensis*-t (Gent-i; † 1293; dr solemnis) és *Raymundus Lullus*-t (Ramon Llull; † 1316), aki óriási tanultsággal védte a kinyilatkoztatást az arabokkal szemben; teológiája azonban nem kifogástalan; nyughatatlanságban rokon vele *Rogerus Bacon* († 1292), kora tudományosságának kritikus és a tudományos módszerre vonatkozó reform-gondolatok híres szerzője.

3. **Aristotelikusok.** Ezek elsősorban domonkosok, elvszerűen Aristotelest vallják mesterüknek («philosophus»). Szent *Albertus Magnus* († 1280; Bolstaedten gróf) a legtanultabb és legtöbb oldalú skolasztikus (dr universalis; kiváló botanikus, zoologus és geografus is); Aristotelest ő házasította össze a keresztény kultúrával; azonban újplatonikus eszméket is vallott; nagyobb a bölcséletben mint a hittudományban. Tanítványai közül kiválik *Strasburgi Ulrik* nagyszabású *Summa de bono*-jával. Legnagyobb tanítványa

Aquino-i Szent Tamás (szül. 1227; korán belépett Szent Domonkos rendjébe; 1252–9-ben Párisban tanít; 1261–4 Orbán pápa mellett van; 65–8 Rómában a rendi studiumban; 68–72 másodszor Párisban; 72–4 Nápolyban; 1274 meghal útban a lyoni zsinatra), a skolasztikusok fejedelme, a teologusok mestere és menyeyi pártfogója (dr angelicus). Művei: a) Kommentárok Boethiushoz, Aristoteleshez és sok szentkönyvhöz; b) négy rendszeres dogmatikai mű: *In Lombardum* (1253/55), ifjúkori munka, melynek nézeteit később nem egy pontban megmászította. *Compendium theologicum ad Reginaldum* 1260; befejezetlen. *Summa contra gentiles* 1259–64; 3 könyvben tárgyalja a teológiát érintő bölcséleti kérdéseket, a 4.-ben a titkokat; talán a legértelmesebb hittudományos mű, ami valaha napvilágot látott. Leghíresebb a *Summa theologica* vagy *theologiae* 1265–73; tartalma: I. pars: Isten és a teremtmények; II. pars két részben (*prima secundae* et *secunda secundae* = 1 II és 2 II): a cél és a hozzá vezető tevékenységek (a kegyelem is); III. pars: a Megváltó és a szentségek a töredelemig; a töredelem közepétől végig és a végső dolgokat Reginaldus de Piperno csatolta

¹ Összes műveit mintaszerűen kiadták és többek közt értékes scholionokkal látták el a Quaracchi-i ferencesek (Fidelis a Fanna, I. Jeiler) 10 k. 1882/1902. *Halensis* ugyanott, eddig 3 kötet 1924/30.

1280-ban főként a Sententia-kommentárból mint Supplementumot. Minden pars quaestio-kra, a quaestio-k articulusokra oszlnak; az articulus-okban a tárgyalás menete: Videtur quod non primo, secundo etc.; sed contra est (jobbára egy auctoritas); corpus (bizonyítás). Ad primum, ad secundum etc. ergo dicendum (cáfolás). A Summa tökéletes mű és minden teologusnak elengedhetetlen a tanulmányozása, mely nem jelent különösebb nehézséget, hisz «Incipientibus» volt szánva. Az ott tárgyalt legtöbb kérdés bővebb kifejtésben részesül a *Quaestiones disputatae*-ben (de potentia, de spiritualibus creaturis, de anima, de malo, de veritate).¹

Minthogy Szent Tamás az összes előzőknél következetesebben vallotta Aristotelest mesterének a bölcseleti kérdésekben, a közép ferences iskola és a szintén ágostonos irányú rendtársa, Kilwardby Róbert, canterbury-i érsek részéről heves támadások érték, sőt Tempier párisi püspök (1277) néhány tételét el is ítélte. Védelmére keltek rendtársai (kik közt kiválik *Herveus Natalis*; † 1323) és csaknem egészen követték *Godefredus de Fontibus* (Fontaines † 1306 u.) világi pap, *Aegidius Romanus Colonna* († 1316, dr fundatissimus) ágostonos szerzetes; és a legnagyobb keresztény költő, *Dante Alighieri* († 1321), legalább a hittudományos kérdésekben.

4. *Duns Scotus és előfutárjai.* Az angol ferencesek sokat foglalkoztak matematikával és fizikával; e tudományok elveit a hittudományra is akarták alkalmazni, és kemény kritikában részesítették a kontinens nagy teologusait. Így már *Witelo* és *Rogerus Bacon*; főként azonban **Joannes Duns Scotus** (1270–1308), rendkívül finom elme (dr subtilis), aki éles kritika alá vette Szent Tamást; és ezért a legújabb időkig általában nem részesült elég tárgyilagos méltatásban. Ma bizonyos, hogy hithű, szentéletű, konstruktív hittudós volt, az utolsó nagy skolasztikus, a programban egy Szent Tamással; tartalmi eltérései a régi ferences (ágostoni) tanokból, módszerei ellentéte a szigorúbb tudomány-eszményből fakadtak. Sok félreértésre adott okot irodalmi hagyatékának bizonytalansága is.² Főmunkája az *Opus Oxoniense* (kommentár Lombardus-hoz) és ennek kivonata, a *Reportata Parisiensia*.

A skolasztika alkonya 1320–1520. Ez a korszak új termékeny mozzanatokat nem hoz létre, az előző kor nagyjain nem buzdul, sőt ellenkezőleg, sokszor kegyetlen kritika tárgyává teszi; az Írás és az atyák tanulmányozása hanyatlak, a skolasztikai tárgyalás sokszor szörszálhasogatásba vész vagy meddő területekre téved; a nyelv is elbarbárosodik.

1. Az általános elhanyaglásnak földézői és szomorú tanúi a nominalisták, a «modern irány» (via moderna) követői. A **nominalizmus** kezdeményezője *Durandus a S. Portiano* (Saint-Pourçain, OP 1332), aki azonban nem vonta le összes következményeit; továbbá *Petrus Aureoli* (FM † 1322). Voltaképeni atyja azonban («venerabilis inceptor») *Guilelmus Occam* (FM, angol, † 1349), kegyetlen pápa-ellenes és skizma-keverő férfiú, aki szemérmetlenül levonta a nominalizmus következményeit a hittudományra: az emberi elme a tapasztalásba rögződött és nem tudja Isten létét bizonyítani; a hittitkokhoz semmiféle formában sem tud hozzáférközni, még avégből sem, hogy az ész támasztotta nehézségeket elhárítsa (*Centiloquium theologiae*); Istennek a világhoz való vonatkozásában és az erkölcsi

¹ Újabb jó kiadások: *Az összes művek*: Parma 1852–73 25 voll. in 4; Paris (Vivès) 1872–80 34 voll. in 4; a legjobb: *Opera Omnia iussu impensaque Leonis XIII. Romae* 1882 óta eddig 15 k. folio. – Olcsóbb külön kiadások: A Ctra Gentes a Leo-bizottság kitűnő kiadásában 1934 (Herder – Desclée); a két Summa, Quaest., Quodlib., Opuscula igen jó kiadásban (Mandonnet) Lethielleux Paris; olcsó kiadás: Marietti, Torino. A Summa francia fordítással és kommentárral: Editions de la Revue de Jeunesse (Desclée 1925 óta); német fordítással és kommentárral 1932 óta A. Pustet, Salzburg. M. Grabmann Thomas v. Aquin. Eine Einführung in seine Persönlichkeit u. Gedankenwelt⁶ 1936; Einführung in die Summa theologiae des H. Thomas v. A. ²1928; Horváth S. Aquinói Szent Tamás világnézete 1925.

² Ezen van hivatva gyökeresen segíteni a munkában levő új Quaracchi-kiadás. A nehéz író tanulmányozásában kitűnő segítség: *Joannes a Montefortino* D. Scoti Summa theologia 1739 (új kiadás Roma 1900/3; 6 k.), mely Scotus szövegeit Szent Tamás Summá-ja szerint adja.

törvényben merő önkény uralkodik. A nevesebb okkamisták: *Gregorius Ariminensis* (Rimini † 1359) ágostonos remete, aki iparkodik Szent Ágostont is követni; azonban úgy értelmezi, hogy a janzenizmust készíti elő. *Petrus de Alliaco* (Ailly † 1420) a gallikanizmus atyja; valamivel komolyabb *Joannes Gerson* († 1428) és a tübingeni *Gabriel Biel* († 1495).

2. **Tomisták:** *Thomas Argentinas* (straßburgi † 1377) és *Petrus de Palude* (*Paludanus* † 1432). Hiresebbek a 15. századiak: *Joannes Capreolus* († 1444) «a tomisták fejedelme», aki Szent Tamásnak elszánt és éles elméjű védője a nominalistákkal szemben: II. 4 defensio theologiae divi dris Thomae de A. (Clypeus thomistarum); *Antoninus* († 1459), és *Thomas de Vio Caietanus* († 1505), aki elsőnek írt híressé vált kommentárt Szent Tamás Summa theol.-jához, miként ugyanabban az időben *Franciscus Ferrarensis Sylvester* a Summa ctra gentiles-hez. Mindezeknél kiválóbb a kartauzi *Dionysius Ryckel* († 1471), aki nagy tudománnyal és mélységgel viszi tovább a 13. század nagy hagyományait: In Lombard. és Elementatio philosophiae et theologiae.

3. **Skotisták.** *Franciscus de Mayronis* († 1325/7) Scotus tanítványa, dr abstractionum, *Petrus de Aquila* († 1361), Scotus kivonatolója (Scotellus); és *Thomas Bradwardinus* († 1349), aki matematikai módon tárgyalja Causam Dei adversus Pelagianos. A 15. században *Petrus Tartaretus* és *Lychetus* elsőnek kommentálják Duns Scotust.

4. Iskolákon kívül állnak *Raymundus Sabundus* († 1437), egy Raymundus Lullus nyomaiban járó tanult orvos és hittudós; *Nicolaus Cusanus* (Cues, † 1464), a bölcséletben új korszak hirdetője (De docta ignorantia); *Joannes Turrecremata* (Torquemada † 1468) Summa de Ecclesia; és *Thomas Netter* (*Waldensis* † 1431), Wiclif rettenthetetlen és eredményes ellenfele.

3. A Tridentinum utáni hittudomány.

Hogy a skolasztika egyetemes elhanyaglása után a hittudomány ismét talpra tudott állni, sőt új és gazdagabb életre kelni, nem csekély bizonyítéka az Egyházban működő életerőnek. *A megújulás okai:* Az újitókkal szemben a dogmának már nem a tartalmát, hanem jogosultságát kellett megvédeni; ez a föladat a hittudósokat odautasította a nagy katolikus multba, melynek emlőin új erőt és anyagot szereztek. Továbbá a trentói zsinat éreztette megifjító hatását az egyházi élet egész vonalán, mely a humanista tudományos ideálból és a könyvnyomtatásból is új indításokat merített. Az országok közül eleinte Spanyolország vezet (a salamancai, alcala-i és coimbra-i egyetem: Salmanticenses, Complutenses, Coimbrenses), majd Franciaország és Belgium (a löven-i egyetem, Lovanienses), utóbb Németország; a szerzetek közül előbb a domonkosok, utóbb a jézustársaságiak és világi papok.

A Tridentinum utáni hittudomány előkészítése 1520-70. E korszak hittudósai jeles monografiákban kelnek a megigazulás, Egyház és szentségek tanának védelmére, és egészen újat is hoznak létre: tárgyalják a dogmatika és általában a teologia formai elvét.

Németországban: *Eck János* († 1543) Luther tudós és fáradhatatlan ellenfele, *Cochlaeus* (Dobeneck János † 1552), *Hogstraeten*; *Albertus Pighius* († 1542), buzgó és tanult férfiú, bizonyos különvélemények szerzője. Legkiválóbb azonban *Canisius* Szent Péter SJ († 1577): Summa doctrinae christ. és De Maria Virgine, az első mariologiai monografia. – *Belgiumban* kiválik *Ruardus Tapper* († 1559). – *Olaszországban:* *Sylvester Prierias* OP († 1523), Luther egyik első ellenfele, és a nagy tehetségű, különvéleményeiről is ismert *Ambrosius Catharinus* OP († 1553). – *Spanyolországban:* *Franciscus de Victoria* OP († 1546), a salamanca-i iskola lángeszű, nagy tudományú alapítója, ahol először tették meg Szent Tamást iskolás szövegnek Lomb. helyett; jeles tanítványai: *Melchior Canus* OP († 1560) De locis theologicis-ével az alaphittudomány megalapítója *Dominicus Soto* OP († 1560) De natura et gratia; *Andreas de Vega* FM († 1560) skotista; mind a négyen híres trienti teológusok.

A Tridentinum utáni hittudomány virágkora 1570-1670. – A Tridentinum alatt és közvetlenül utána a hittudományos tevékenység úgy nekivirágzik, hogy mennyiség, minőség, tartalmi bőség és változatosság tekintetében nincs hozzáfogható a történelemben. A teológia régi ágai: az eretnekellenes, polemiás teológia, a skolasztika és misztika megifjodva jelennek meg, és egészen *új ágak* csatlakoznak: a bibliai és történeti teológia; úgy azonban, hogy elvben és gyakorlatban mindig a dogmatika áll a középpontban.

1. A dogmatikusra nézve jelentős **exegeták**: *Salmeron* Alfonz SJ († 1586), *Maldonatus* János SJ († 1583), *Toletus* Ferenc SJ († 1596) a legkiválóbbak, akikhez járulnak Siena-i *Sixtus* OP († 1569) kiváló biblikus, *Alcasar* Lajos és *Cornelius a Lapide* († 1637).

2. A *patrisztikai és történeti hittudományt* főként Franciaországban művelik; hisz itt születtek meg a történelem segédtudományai a *maurinusok* által, kik a hitforrások tudományos megnyitása körül halhatatlan munkát végeztek (Mabillon, Montfaucon, Martène, Ruinart, Sabatier). Legkiválóbb köztük alighanem *Petavius* Dionysius SJ († 1652) szokatlan tudományú és munkabírási ember: *Theologia dogmatica* 1643-50; és *Thomassinus* Lajos oratoriánus († 1689) a patrisztikai teológia megalapítói és első rendszerezői. –

Monografiákkal válnak ki: *Combéfis* Ferenc OP († 1679) *Historia haeresis monotheletarum*; *Morinus* János oratoriánus († 1659) híres két műve: *Commentarius historicus de disciplina in administratione sacramenti poenitentiae* 1651; *Comment. historicus ac dogm. de s. ordinationibus* 1655. *Habert* Izsák († 1668, sorbonne-i) *Theologiae graecorum patrum vindicatae circa universam materiam gratiae* 1646; *Tricassin* († 1691) Szent Ágoston kegyelemtanának védője. P. *Nicole* és A. *Arnauld* janzenisták: *La perpétuité de la foi de l'Église catholique touchant l'Eucharistie* 1669–74, három páratlan gazdag tartalmú kötet, melyekhez két másikat csatolt Eus. Renaudot 1711 és 1714. *Alexander Natalis* OP franciául írt egyháztörténete (1676–86) sok értékes polemikus és dogmatikus betétet tartalmaz.

3. **Polemisták.** Ezek fejedelme kétségtelenül **Bellarmin** Szent Róbert SJ († 1621) *Disputationes de rebus fidei hoc tempore controversis*, tartalmi bőség, világosság és formai kiválóság tekintetében a legjobb újítás-ellenes polemikus munka. Méltó hozzá *Stapleton* Tamás: *Principiorum doctrinalium fidei demonstratio methodica* 1579, a legkiválóbb monografia a formai elvről a protestantizmus ellen; *Pázmány* Péter († 1637) *Hodoegus*, azaz Isteni igazságra vezérlő kalauz 1613; tanultság, világosság és erő tekintetében méltán sorakozik az előző kettőhöz. Dom. *Gravina* OP grandiózus eretnekcáfolaton dolgozott, melynek csak legeleje (hitforrások és hitszabály) jelent meg 7 folio kötetben (*Praescriptiones catholicae* 1619/39); *Valencia-i Gergely* SJ († 1603) Németországban működő spanyol; *Becanus* Márton SJ († 1624); *Tanner* Ádám, *Gretser* Jakab és *Scheffler* János. (Angelus *Silesius* † 1677) németek. A francia polemisták legkiválóbbja: *Davy du Perron* Jakab és *Bossuet* Jakab († 1704) lángelméjű férfiú, aki azonban nem mentes Descartes szellemétől, és gallikán nézeteknek hódol; főbb művei: *Exposition de la Foi catholique*, *Histoire des Variations des églises protestantes* 1688, *De la connaissance de Dieu et de soi-même*, *Élevations à Dieu sur tous les mystères*.

4. Skolasztikusok.

a) **Tomisták.** Szent Domonkos rendjéből: R. M. *Ledesma* († 1574); Barthol. de *Medina* († 1581), és híresebb tanítványa: Dom. *Bañez* (1604) *Comm. in I et 2 II Thomae*, szentéletű férfiú és a tomisták vezére a molinistákkal szemben. Fegyvertársai: *Didacus Alvarez* († 1635); *Thomas de Lemos* († 1629): *Panoplia gratiae*, az egész iskolának legélesebb elméjű műve; Ant. *Massoulié* († 1706): *Thomas sui interpres*. Az egész tomista tant kitűnően tárgyalja a portugál *Joannes a S. Thoma* († 1644) *Cursus philosophicus* és *C. theologicus*. A tomista iskola legkiválóbb terméke a *Cursus theologicus Salmanticensis* 1631–1712 spanyol kármeliták műve. A kármeliták közül kiválik még *Philippus a S. Trinitate* († 1671). Tomista volt abban az időben a löveni egyetem is, melynek ékessége G. *Estius* († 1613). A Sorbonne-

nak, mely közelebb járt a jezsuita teológiához, abban az időben leghíresebb tudósa volt N. *Ysambert* († 1642).

b) A dominikánusokhoz és jezsuitákhoz képest a *franciskánus iskola* nem sok kiválóságra tudott hivatkozni. Említést érdemelnek mégis mint szervező és kiadó (Scotus-é is) L. *Wadding* († 1657), Fr. de *Herrera* († 1600), A. *Hiquaeus* († 1641, kommentátor), Barth. *Mastrius* († 1678) és Laur. *Brancatius* bíboros († 1693).

c) Sok jeles hittudóssal dicsekedhetik ebben a korban az ifjú *molinista* iskola, melynek kiváló képviselői mind jézustársaságiak. Nevét vette *Molina* Lajostól († 1600), kinek főműve: *Concordia liberi arbitrii cum gratiae donis, divina praescientia, providentia, praedestinatione et reprobatione* 1588, tartalmazza a scientia media tanát (melynek szerzője P. Fonseca, Molina tanára). A legkiválóbb molinista teologus **Suarez** Ferenc († 1716), igen terjedelmes és tudós kommentárt írt Szent Tamás Summájához; neves bölcseleti műve *Disputationes metaphysicae*. *Valenciai Gergely* († 1603); *Vasquez* Gábor († 1604), éles elme és önálló szellem, Suarez Scotusa; Didacus **Ruiz** († 1632) még Suareznél is mélyebb és tanultabb: *De Deo* 6 folio k.; *Gillius* Kristóf († 1608), *Hurtado* Gáspár († 1646); Joan. Martinez de *Ripalda* († 1648): *De ente supernaturali*; Joan. *Lugo* († 1660): *De virtute fidei divinae*. Ezek mind spanyolok. Olaszok: *Silvester Maurus* († 1687) Aristoteles gondos magyarázója; Sforza *Pallavicini* († 1667) a trentói zsinat történetírója. Franciák: Claudius *Typhanus* († 1641) a legelvontabb kérdésekről nagy mélységgel tárgyal (*De hypostasi et persona, De ordine deque priori et posteriori*); Theoph. *Raynaud* († 1663) szellemes, de kissé excentrikus. Belgiumban: Leonardus **Lessius** (Leys † 1623) életével, tanulmányaiban és lelkületében a teologus mintaképe; *De perfectionibus moribusque divinis, De summo bono, De gratia efficaci, de iure et iustitia*; tanítványa Aegid. *Coninck* († 1662).

5. **Misztikusok**, kiknek művei a dogmatikából merítenek inspirációt és a dogmatikát viszont gazdagítják: *Granadai* Lajos OP († 1588); *Keresztes sz. János* († 1591); *De Ponte* Lajos SJ († 1624): *In canticum canticorum*; Eus. *Nieremberg* SJ († 1658); *Berulle* Péter, a francia oratórium alapítója († 1629): *Les grandeurs de Jésus Christ*; *Sales-i sz. Ferenc* († 1622): *Traité d'amour de Dieu*; Th. de *Vallgornera* OP († 1665) *Theologia mystica*; *Josephus a Spiritu S.* OC († 1730) *Cursus theol. myst.*; *Contenson* Vince OP († 1674): *Theologia mentis et cordis*.

Az epigonok kora 1670-1770. *Jellege:* Az előző korszak lendülete egyelőre még érezteti a hatását; a pozitív téren és a kompendium-irodalomban még jeleset alkot. A dogmatikai érzék azonban lassan csökken és elfajul; a janzenizmus, gallikanizmus és kartézianizmus majdnem olyan bomlasztó szerepet visz, mint a 14. században a fraticellusok álmiszticizmusa és a nominalisták racionalizmusa.

1. **Tomisták.** Car. *Billuart* († 1757) *Cursus theologiae universae* és ennek kivonata sokat használt kézikönyvek. Még kiválóbb Lud. *Gotti* († 1742) *Theologia scholastico-dogmatica*; *Druvenius* (René Jacint Drouin † 1742); Bern. M. de *Rubeis* (Rossi † 1775) *De peccato originali*. Mind dominikánus. Saenz de *Aguirre* OSB († 1669) a molinistákhoz húz.

2. **Skotisták** Claudius *Frassen* († 1711) *Scotus Academicus*-a a legjobb skotista kompendium; Gabr. *Boyvin* († 1681).

3. A legjobb **molinista** mű ebből a korból *Theologia dogmatica, polemica, scholastica et moralis* 1766-71, röviden *Theologia Wirceburgensis*; szerzői H. Kilber, Adam Holtzklau, Ign. Neubauer, mind SJ. Joggal ünnepelt teologus J. Bapt. *Genér* SJ († 1781); neves A. *Cienfuegos* is († 1739).

4. Az **ágostonos** teológiai iskola rövid, de erőteljes virágkort ért: Nic. *Gavardus* († 1715) Aegidius Colonna-t akarta föltámasztani. A többiek Rimini-i Gergelyt követték inkább, és nem mindig tudták elkerülni a janzenizmus szirtjeit; a leghíresebbek Henr. *Noris* († 1704), és különösen Laur. *Berti* († 1766), akinek *De theologicis disciplinis*-e ennek az iskolának legjobb terméke. Utolsó nagy képviselője Jos. *Bertieri* († 1804).

5. **Sorbonne-i** doktorok. Lud. *Habert* († 1718); Car. *Witasse* († 1716); Honoratus *Tournely* († 1729): *Praelectiones theologicae*; *Duplessis d'Argentrée* († 1740). Mások: a német Eus. *Amort* († 1775), M. *Gerbert* OSB († 1793) vezető egyéniség; Sigism. *Gerdil* († 1802) olasz barnabita, sokoldalú tanultságú és kellemes előadású férfiú. A. *Muratori* († 1750), Sc. *Maffei* († 1755) úttörő egyházhistorikusok; XIV. *Benedek* elsőrendű kanonista († 1758); *Liguori* sz. *Alfonz* († 1787) főként *Theologia moralis*-ával lett vezető teológussá.

A süllyedés kora 1770-1850. A janzenizmus, gallikanizmus és jozefinizmus megtermette gyümölcseit: A hittudomány hivatott munkásainak körébe is beférközött a fölvilágosodás lapos bölcsellete és múlt-ellenes kritikaszter szelleme. A 4., 13. és 17. század nagy hagyományai úgyszólván teljesen feledésbe merültek; a skolasztika gúny tárgya lett; a *philosophia perennis* helyét a divatfilozófia, eleinte Wolff, majd Kant, utóbb Hegel stb. iránya foglalta el; a hittudományok szerves egysége megbomlott, a dogmatika elvesztette központi éltető és irányító szerepét, és szelvében protestáns mintára művelt «vallástudomány» bitorolta helyét.

Ez a példátlan összeomlás főként a német kultúrterületet rántotta magával, hol Fr. *Baader* († 1841), G. *Hermes* (*Einleitung in die Theologie* 1819) és A. *Günther* (*Vorschule zur spekulativen Theologie des positiven Christentums* 1820-29) végzetes tévedésekbe estek; B. *Stattler* († 1797) és M. *Dobmayer* († 1805) nem maradtak mentek a kor mótelyétől. Az egyetlen, aki tisztán látta a kor tévedéseinek veszedelmes jellegét és ellenük dolgozott, L. *Liebermann*: *Inst. theologicae* 1819–1829. – H. *Klee* (1840) és J. A. *Möhler* († 1838) a pozitív teológiát iparkodtak jobb mederbe terelni és jobb időket készítettek elő. Mások, mint L. *Veith* (1796), B. F. *Liebermann* († 1842), J. *Peronne* SJ († 1876) kívül álltak a kor mozgalmain és tévedésein.

A hittudomány föllendülése a vatikáni zsinat korában, 1850 óta. A 19. század első felében az Egyház kiváló előjárók és lelkes világi férfiak kezében lassan kilábolt a fölvilágosodás és a forradalmak okozta betegségekből; nekizsendülése a hittudománynak is meghozta az újjászületést. Nagy tudományú és jámbor teológusok visszanyúltak a szent hajdan tudományához (*Kleutgen*, *Liberatore*, *Scheeben*, *Schätzler*); XIII. Leo pápa nagyarányú tevékenysége *Szent Tamás* bölcséletének energikus visszaállításával új életet öntött a dogmatika művelésébe is, korszakot nyitott a biblikus és történeti tudományokban; nagytehetségű és buzgó férfiak egész gárdája nekiállt a kinyilatkoztatás tudományát a kor összes eszményei és igényei szerint kiépíteni. Ha dogmatikai mélység és eredetiség tekintetében nem is érik el a 17. századot, tanultságban és tudományos lelkesedésben nem maradtak el mögötte, sokoldalúságban és módszerességben mindenesetre meghaladják.

E korszak nevesebb teológusai: A. *Staudenmaier* († 1880), Fr. *Dieringer* († 1876), C. *Schätzler* († 1880), J. *Kleutgen* († 1883), J. B. *Franzelin* († 1885), J. *Kuhn* († 1887), M. J. *Scheeben* († 1888), F. *Hettinger* († 1890), J. B. *Heinrich* († 1891), H. *Schell* († 1906; *Dogm. és Gott und Geist indexen*), P. *Schanz* († 1906), D. *Palmieri* († 1909), Alph. *Gratry* († 1872), H. *Newman* († 1890), F. X. *Linsenmann* († 1898); A. *Schmid* († 1910), *Prohászka* O. († 1927), K. *Gutberlet* († 1928), P. *Batiffol* († 1929), J. *Mausbach* († 1931), L. *Billot* († 1931); A. *Gardeil* († 1931).